

KOMPARATIVNA STUDIJA

TRANSFORMATIVNI POTENCIJAL MLADIH U PROCESIMA
INTEGRACIJE U EU

|

ZAPADNI BALKAN NAKON PANDEMIJE IZAZVANE VIRUSOM COVID-19

Co-funded by
the European Union

KOMPARATIVNA STUDIJA

TRANSFORMATIVNI POTENCIJAL MLADIH U PROCESIMA INTEGRACIJE U EU

I

ZAPADNI BALKAN NAKON PANDEMIJE IZAZVANE VIRUSOM COVID-19

AUTOR

Dragan Srečković

Ova publikacija je sačinjena uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Centra za istraživanje, transparentnost i odgovornost – CRTA, i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

SADRŽAJ

Uvod	6
Metodologija istraživanja	7
Ključni nalazi	8
Rezultati istraživanja	9
Mladi Zapadnog Balkana - mehanizmi politike i učešća	9
Mladi Zapadnog Balkana – osnovne vrednosti	10
Mladi Zapadnog Balkana i EU	11
Mehanizmi učešća mladih na Zapadnom Balkanu	11
Dubinski uvid u učešće mladih ZB u donošenju odluka	19
Razumevanje učešća (mladih)	19
Motivacija - šta podstiče učešće mladih?	21
Učešće mladih - alati i oblici, i institucije	23

COVID-19 kriza i učešće mladih	26
Mladi Zapadnog Balkana i EU – Zajedničke i manje zajedničke vrednosti	28
Zaključak i preporuke	29
ANEKS I – Upitnik o proceni	32
ANEKS II – Vodič za intervju	33
ANEKS III – Reference	36

UVOD

Želeo bih da mladi na Zapadnom Balkanu budu više povezani, da više razmenjuju iskustva i znanja. To je veoma važno jer mladi na Zapadnom Balkanu, nažalost, ne znaju dovoljno jedni o drugima. Tragične devedesete su nas razdvojile. Imamo puno zajedničkih briga i problema koje možemo zajedno rešiti ili barem pomoći u ostvarivanju pozitivnih promena.

Ispitanik iz Srbije

Toliko se toga događa na Zapadnom Balkanu i voleli bismo da se mnoge stvari nikada nisu dogodile. Istorija, lepota, borbe, (suprotstavljeni) identiteti, večiti narativi, nerešeni problemi i duboke pulsirajuće traume - sve skoncentrisane u jednom regionu. Istorija je sada, ona se dešava pred našim očima, mi je proživljavamo i stvaramo dok govorimo. Pokušavamo da razumemo svoju sadašnjost, ali živimo u prošlosti. Neprestano gledamo iza sebe, ne možemo se osloboditi repova, vukući za sobom i blokirajući vrata prošlosti koja želimo da zatvorimo. Ne možemo da dovršimo započeto, zatvorimo ta vrata i krenemo dalje. Kuda dalje? Čini se da je naš zajednički put određen - idemo ka Evropi, iako smo u Evropi. Takmičenje između dve Evrope u našem razmišljanju je još jedan paradoks. Jednom prilikom sam leteo iz Beograda (Srbija) za Brisel (Belgija) preko Ciriha (Švajcarska). *Zašto dolazite u Evropu?* Pitao me je carinik na aerodromu u Cirihi. *Nikad je nisam ni napustio?!* Rekao sam, pomalo zbunjen. Jedan od ispitanika primetio je sledeće upoređujući nivo napora koji prosečna mlada osoba u Albaniji mora da uloži kako bi postigla i najmanju stvar sa nivoom napora prosečne mlade osobe u EU: *Postoji ta engleska reč „struggling“ koja odražava sva osećanja albanske omladine; mladosti koja je ograničena činjenicom da je u Evropi, ali van nje.*

Šest društava Zapadnog Balkana (ZB6) - Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo*, Crna Gora, Severna Makedonija i Srbija na putu su ka Evropskoj uniji. Demokratizacija Zapadnog Balkana je u isto vreme i put i cilj. To je bio dug proces, ali će tek potrajati prilično dugo. Na kraju, kad se pokažu ishodi borbe za demokratiju, naš region će biti mnogo drugačiji nego sada. Vodiće ga neki drugi ljudi, verovatno bolji od nas - današnja omladina. Ako se slažete sa mnom u poslednjoj rečenici, zašto sada ne biste pokušali da se odreknete baremdela te moći, kako bi današnja omladina moglašto pre da počne sa vladavinom!

Ova istraživačka studija pokušava da identifikuje transformativne potencijale mladih iz zemalja ZB6 u procesima integracije u EU i u čemu ti potencijali leže, posebno u svetlu krize COVID-19. Tačnije, studija želi da istraži i analizira ključne pokretače i motivaciju za učešće mladih u procesima donošenja odluka, kao i odnos između te motivacije i perspektiva u odnosu na EU i njene osnovne vrednosti. Studija takođe pokušava da ukaže na to šta čini da se mladi pridržavaju tih vrednosti u 2020. godini, imajući u vidu političku i socijalnu turbulentnu dinamiku u regionu, kao i ono što ih motiviše da krenu napred i ostanu aktivno uključeni u svoja društva i budućnost regiona. Studija posebno ispituje kako kriza COVID-19 utiče na njihovu motivaciju i percepciju, kao i na to kako mladi percipiraju efekte pandemije na njihovo dalje učešće u kreiranju politika i procesima integracije u EU. Analizira koji su alati i pristupi, kada je učešće mladih u pitanju, najefikasniji, a od kojih se očekuje da budu efikasniji i plodotvorniji u budućnosti.

Ovo istraživanje pripremljeno je u okviru šireg projekta „Mladi Balkana za Evropu“, podržanog od strane Evropske unije, čiji je cilj osnaživanje OCD, posebno omladinskih organizacija iz ZB i Turske, za efikasnije učešće u procesu kreiranja politike i praćenja integracije u EU. Sprovođenje istraživanja bio je zahtevan zadatak - sprovedeno je uglavnom tokom leta 2020. godine, u jeku pandemije COVID-19 koja je bila vrlo izražena u to vreme i koja je uticala na većinu aspekata procesa. Pored toga, istraživački rad se poklopio sa predizbornim kampanjama i izborima koji su se održavali u Srbiji, na Kosovu*, Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Stoga su puna podrška i saradnja sa CRTA timom, posebno Tamarom Branković, Nikolom Paunovićem i Igorom Stojilovićem, bili izuzetno značajni, kao i stručnost i predanost regionalnih eksperata Lejle Kusturice, Krešnika Loke, Ardite Metaj Dike, Valentine Atanasovske i Aleksandre Gligorović. Posebnu zahvalnost dugujemo Nataši Konstantinović za njen izuzetan trud i podršku u analizi prikupljene dokumentacije.

*

Ova oznaka ne dovodi u pitanje stavove o statusu, i u skladu je sa Rezolucijom SB UN 1244/1999 i Mišljenjem MSP o proglašenju nezavisnosti Kosova.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metode prikupljanja podataka i analize koje smo primenili tokom istraživanja:

1. *Intervjui sa fokus grupama* (FG), metoda kvalitativnog istraživanja, koja je omogućila dublje razumevanje ponašanja, stavova, motiva i praksi. Takođe je omogućila prikupljanje velike količine informacija u relativno kratkom vremenskom periodu. Ukupno je sprovedeno 12 fokus grupa, po 2 u svakom od ciljnih zajednica, tokom juna i jula 2020. godine. Ciljnu grupu su sačinjavali omladina uzrasta od 18 do 30 godina, sa dominantno neutralnom do pozitivnom percepcijom EU i sa iskustvom i/ili znanjem o učešću u procesima donošenja odluka, kreiranju politike i/ili praćenju na lokalnom ili nacionalnom nivou. Ovaj sastav FG omogućio je dublje uvide i saznanja o učešću mladih odnosno onih koji su upoznati sa procesom participacije, koji su (željeni i neželjeni) ishodi i, kako je pokazala studija, koliko je usko povezana sa aktivizmom. Primenom sličnog pristupa, uključivanje samo onih sa pozitivnijom percepcijom EU omogućilo je bolje razumevanje izvora i uzroka takve percepcije, dok je istovremeno obezbedilo prostora da učesnici FG tokom diskusija u okviru FG razmišljaju dublje o sopstvenoj motivaciji, umanjujući rizik od polarizacije u raspravama i protiv EU narativa. To ne znači da su takve rasprave neželjene - perspektive autsajdera se visoko cene jer obično pružaju objektivne uvide i mogu predstavljati izazov za razmišljanja i iskustva grupe koja zastupa suprotne stavove – ali od njih bi bilo više štete nego koristi, imajući u vidu obim i ciljeve istraživanja.

FG su se sastojale od 6 do 8 učesnika (u proseku 6.3), što je omogućavalo aktivni doprinos svakog učesnika i živahnu grupnu dinamiku. Svi intervjui sa FG sprovedeni su elektronskim putem, putem Zoom platforme. Snimljeni su (audio i video) i transkribovani (i prevedeni po potrebi). Intervjui sa FG su trajali približno 120 minuta, što je bilo više nego što se očekivalo. Prosečno vreme je bilo donekle duže od planiranog zbog tehničkih problema, ali najviše zbog zahtevnog moderatora i velike motivacije koju je većina učesnika iskazala tokom diskusije. Svakoj FG je pomagao iskusni moderator, na lokalnom jeziku, koristeći isti vodič za intervju. Vodič se sastojao od dva nivoa pitanja: konteksta ili uvodnih pitanja, koji su omogućavali otvaranje teme, i dubljih otvorenih pitanja koja su omogućila živahniju diskusiju i razmenu u grupi, kao i više detalja i pojašnjenja.

Učesnici FG izabrani su pomoću kratkog onlajn skrining upitnika koji se sastojao od ukupno 17 pitanja, uključujući ključne demografske podatke, perspektivu vrednosti EU, nivo iskustva, znanje o učešću u donošenju odluka, kreiranju politika i procesima praćenja (nacionalni/lokalni) i kontakt informacije. Na osnovu odgovora, učesnici su odabrani kvazi-nasumičnim postupkom.

2. Rad na *analizi dokumentacije* sproveden je tokom jula-septembra 2020. Ovo istraživanje se sastojalo od identifikacije, prikupljanja i analize postojećih nacionalnih i lokalnih institucionalnih mehanizama za učešće mladih u procesima donošenja odluka, razvoju politika i praćenju širom regiona. Analiza se fokusirala na zvanični/e propis/e o mehanizmima učešća. Podaci su prikupljeni pregledom zvaničnog zakonodavstva, prethodnih analiza i istraživanja koja su sprovele nacionalne i lokalne OCD za mlade, međunarodne organizacije, krovne organizacije, istraživački instituti i druge institucije koje su uključene i zainteresovane za ovo pitanje. Cilj analize dokumentacije bio je identifikovati postojeće nacionalne propise i razumeti njihov opseg i doseg, istovremeno ne ulazeći previše u analizu politika. Takođe, analiza dokumentacije je korišćena za predstavljanje šire slike kroz pregled prethodnih uglavnom kvantitativnih analiza, nivoa učešća mladih u regionu i ključnih vrednosti koje dele mladi u ZB. Analiza dokumentacije stoga pruža kontekst u kojem bi trebalo tumačiti kvalitativnu analizu diskusija o FG, posebno uzimajući u obzir da su učesnici izabrani prema utvrđenim kriterijumima, što znači da njihova mišljenja i stavove treba smatrati tipičnim samo za taj segment (dominantno za EU, i bar neko iskustvo i/ili znanje o učešću mladih).

Iako je to već pomenuto u prethodnom poglavlju, mora se pružiti još jedno detaljno objašnjenje u vezi sa metodologijom: pripreme, odabir učesnika u FG, intervjui sa FG i analiza odvijali su se tokom pandemije COVID 19. To je uticalo na proces izrade studija, kako tehnički tako i tematski. Sastanci fokus grupa organizovani su u vreme kada je prvi talas COVID-19 upravo prošao, a drugi je bio na putu, sa lokalnim epidemijama širom regiona i sa očekivanjem da će se sledeći talas dogoditi na jesen. Ova situacija je značajno uticala na procenu ispitanika o sopstvenim reakcijama i odgovor lokalnih i nacionalnih vlasti, kao i na njihovu percepciju reakcije mladih na ovu jedinstvenu situaciju. Učesnicima je bilo teško da daju bilo kakva predviđanja o tome kako će iskustvo sa COVID-19 uticati na budućnost učešća mladih, jer niko u to vreme nije znao kako će se tačno pandemija dalje razvijati, niti koliko će trajati. Štaviše, analiza globalnog fenomena koji je u toku, a koji ima značajan uticaj na lokalni kontekst, bila je još zahtevnija, a još važnije - ništa slično ne postoji u ličnom ni u kolektivnom sećanju sadašnjih generacija, posebno mladih.

KLJUČNI NALAZI

Odabrani ključni nalazi trebalo bi da pruže više razumevanja u pogledu društvenog i političkog konteksta u kojem žive mladi Zapadnog Balkana, kao i najvažnije uvide važne za razumevanje potencijala i ograničenja učešća mladih u regionu.

1. Širom ZB6, među mladima ne postoji zajednička percepcija ni o EU uopšte niti o procesu pristupanja EU. Razlike u percepciji kreću se od pozitivnijih u Albaniji i na Kosovu* do onih negativnijih u Srbiji.
2. Snažna migracija je jedna od najistaknutijih zajedničkih karakteristika čitavog regiona Zapadnog Balkana i veliki broj mladih ljudi razmišlja o odlasku u druge zemlje izvan regiona, pre svega zbog nezadovoljavajućih socio-ekonomskih uslova.
3. Regulatorni okvir za mlade (učešće mladih) nije u potpunosti razvijen u svim društvima Zapadnog Balkana. Međutim, tamo gde postoji većina zakona i propisa, evidentno nedostaje povoljno okruženje, bilo zbog neadekvatne ili nedovoljne primene, bilo zato što postojeći pravni okvir ne podstiče učešće mladih.
4. Opšte razumevanje učešća među intervjuisanim omladinskim aktivistima uključuje čitav niz različitih percepcija: percipiraju učešće i kao formalnu i kao neformalnu aktivnost koja se obavlja formalnim ili neformalnim kanalima. Učešće je takođe usko povezano sa samim aktivizmom, koji se ovde definiše kao zauzimanje javnog stava i bavljenje aktivnošću kojom se rešava pitanje od važnosti za javnost.
5. Nivo poverenja u javne institucije je znatno nizak, dok se za njih smatra da ne služe svojoj svrsi ili još gore, da su korumpirane. Ovo nepoverenje ide ruku pod ruku sa generalno niskim poverenjem u političku elitu, mada nešto manje na Kosovu* u poređenju sa ostatkom regiona.
6. Nizak nivo poverenja u institucije i elitu čini neformalna sredstva i mehanizme za učešće privlačnijim. Ovi mehanizmi i alati imaju snažniji demokratski potencijal, nose više energije i omogućavaju više kreativnosti, ali ponekad su manje efikasni i manje verodostojni u formalnim sistemima u kojima se donose odluke.
7. Internet komunikacija i e-participacija se, sa jedne strane, smatraju brzim i sveobuhvatnim alatima, ali sa druge strane postoji široko prisutna svest o njihovim negativnim aspektima među učesnicima u FG.
8. Kriza izazvana pandemijom COVID-19, kao i svaka druga potencijalna kriza, doživljava se i kao prilika i kao pretnja. Drugim rečima, u kontekstu Zapadnog Balkana, pandemija se doživljava kao nešto što iz mladih ljudi može iznedriti najbolje - solidarnost, motivaciju i kreativnost, a najgore iz autokratskih, populističkih režima.
9. Većina ispitanika izrazila je prepoznavanje osnovnih demokratskih vrednosti vezanih za proces integracije u EU, uključujući ljudska i manjinska prava, rodnu ravnopravnost, jednakost, toleranciju, inkluzivnost i kritičko mišljenje (stečeno obrazovanjem).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

MLADI ZAPADNOG BALKANA – JAVNE POLITIKE I MEHANIZMI UČEŠĆA

Šest društava Zapadnog Balkana koja teže da postanu države članice EU su u različitim fazama u pogledu primene normi i vrednosti EU i dokazivanju da su na dobrom putu ka pridruživanju EU. Pored zajedničke, komplikovane prošlosti, ova društva dele slične faze razvoja kada je učešće mladih u pitanju, kao i razvoj omladinskih politika uopšte (mada postoje neke evidentne razlike koje će biti predstavljene u sledećim poglavljima). U težnji ka pristupanju u članstvo EU, čitav region gleda na različita politička i institucionalna rešenja EU sa promenljivim uspehom. Isto važi i za omladinske politike - one imaju različit uspeh u omogućavanju i promociji učešća mladih na različite načine. EU je usvojila novu EU strategiju za mlade (https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en), osnovala je Evropski omladinski parlament i ima više različitih tela koja nadgledaju i ocenjuju sprovođenje omladinske politike na evropskom nivou. Konačno, EU ima robustan mehanizam za finansijsku podršku, kako unutar EU, tako i izvan nje, koji se fokusira na mlade i jedan je od najvažnijih aspekata održivosti omladinskih organizacija.

Pored toga, postoje neke druge sličnosti između ZB6, a neke od njih su percepcija mladih o trenutnoj situaciji u njihovim društvima. Prema nedavnim studijama¹, mladi iz ZB6 (14-29 godina) ocenjuju zaposlenost i ekonomsko blagostanje kao najvažnije društveno-političke vrednosti (osim Severne Makedonije, u kojoj su ljudska prava ocenjena višom ocenom od prethodne dve). Ovo ne čudi, imajući u vidu da su stope nezaposlenosti mladih visoke - 54% u Bosni i Hercegovini, najviša stopa nezaposlenosti mladih u Evropi u 2016. godini, zatim na Kosovu* i u Severnoj Makedoniji². S tim u vezi, mladi smatraju da su najvažniji zadaci nacionalnih vlasti usredsređeni na smanjenje nezaposlenosti i ekonomski rast i razvoj³. Još jedna zajednička briga među mladima je strah i neizvesnost kada su u pitanju mogućnosti zapošljavanja i da li će moći da pronađu posao nakon završetka fakulteta. Čak i ako svoje veštine razvijaju najbolje što mogu, to samo po sebi ipak ne garantuje posao⁴.

Čini se da nivo političkog i građanskog angažmana mladih nije zadovoljavajući za postizanje željenih demokratskih principa. Osim glasanja, većina mladih se ne uključuje u bilo koji drugi oblik učešća. Otprilike 69% mladih na Kosovu* i u Albaniji i 63% u Crnoj Gori nikada nije volontiralo⁵, i nerado zauzimaju političku funkciju ili učestvuju u političkoj stranci⁶.

Jedna od uobičajenih težnji mladih širom ZB6 je visok procenat onih koji žele da emigriraju. Gotovo polovina albanske omladine želi da ode u drugu zemlju, dok je najmanji broj takvih u Crnoj Gori, pri čemu jedna četvrtina mlade populacije pretenduje na odlazak⁷. Na pitanje o razlozima za migraciju, većina ispitanika je navela isti razlog: loša ekonomija⁸.

1 Mirna Jusić, Miran Lavrić and Smiljka Tomanović. (2019). Youth study Southeast Europe 2018/2019. p.46. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung

2 Ibid. p. 25

3 Ibid. p. 46

4 Radoman, Marija. (2019). Vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji-istraživanje 2019. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Hesinške sveske br. 38.

5 Mirna Jusić, Miran Lavrić and Smiljka Tomanović. (2019). Youth study Southeast Europe 2018/2019. p.68. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

6 Ibid. p. 70

7 Ibid. p. 74

8 Ibid. p. 76

MLADI ZAPADNOG BALKANA – OSNOVNE VREDNOSTI

Postoje tri glavna pitanja koja su mladi na Zapadnom Balkanu identifikovali kao alarmantna: nezaposlenost, neispunjena očekivanja i migracije. Prema istraživanju sprovedenom u Srbiji, više od 50% mladih živi sa roditeljima, a 38% njih nema nikakva primanja⁹. Razna istraživanja pokazuju da „postoji veza između društveno-ekonomskih uslova i vrednosti mladih ljudi“¹⁰. Na primer, u Albaniji 87% mladih veruje da će se lični život uopšte ili profesionalna karijera dalje razvijati i unapređivati. Ali, što se tiče budućnosti albanskog društva u celini, 55% mladih veruje da će se situacija poboljšati, dok 23% veruje da se neće promeniti, a 15% da će se situacija samo pogoršati¹¹. Kao rezultat toga, mladi doživljavaju migraciju kao jedini način da promene svoje životne uslove na bolje. 60% albanske omladine izražava jaku ili umerenu želju da napusti svoju zemlju i preseli se u inostranstvo¹². Glavni razlog je opšta ekonomska situacija. Potraga za boljim obrazovanjem je takođe jedan od razloga migracije. Na primer, od 92% mladih sa Kosova* koji nameravaju da steknu fakultetsku diplomu, 60% njih bi radije da je stekne negde drugde, a ne na Kosovu*¹³.

Loši uslovi života u kombinaciji sa razočaranjem u budućnost i sistem obrazovanja, a povrh toga, osećaj slabe samostalnosti u institucijama i politici uopšte (64% mladih na Kosovu*, na primer¹⁴) ukazuju na vrlo depresivnu situaciju u kojoj se nalaze mladi Zapadnog Balkana.

Ekonomija direktno utiče na političku orijentaciju mladih koji žele da imaju jaku državu koja bi osigurala jednakost među ljudima¹⁵. Mladi iz ZB6 snažno podržavaju državu blagostanja, međutim ne suprotstavljaju se slobodnom tržištu i pokazuju visoke potrošačke vrednosti, a ovaj „dualizam“ je karakteristika „milenijumskog socijalizma“¹⁶. Prema studiji sprovedenoj na Kosovu*, jedna četvrtina populacije mladih na Kosovu* nije znala kako da se postavi na levoj/desnoj skali političke orijentacije, dok većina njih (36%) naginje ka centru. Što se tiče kosovskih Srba, gotovo jedna trećina nije znala kako da se postavi na skali, 65% je neutralno ili naginje ka centru¹⁷. Slična je situacija i u Severnoj Makedoniji, gde skoro 50% nije znalo kako da se postavi. Od onih koji su umeli da razlikuju levu i desnu političku orijentaciju, 37% je izabralo levo krilo, 35% centar i 28% desno krilo¹⁸. U poređenju sa nalazima iz 2013. godine, orijentacija prema levom krilu porasla je za 14%, dok je preferencija desnog krila opala za 11%¹⁹.

Što se tiče opštih životnih vrednosti, omladina u Srbiji najviše ceni one koji se tiču odnosa sa porodicom, dok je poštovanje vrednosti vezanih za građanski angažman i politiku najmanje²⁰. Slično kao i u Srbiji, i mladi Albanije izjavili su da su im porodične vrednosti najvažnije, kao i vernost prijateljima, partnerima i poslodavcima i konačno, uspešna karijera²¹. Vrednosna orijentacija omladine Crne Gore pokazuje da je značajan broj mladih sklon autoritarnim i konzervativnim obrascima²². Osim ovih razlika, mladi na Kosovu* su podeljeni kada su u pitanju vrednosti: dok su mladi kosovski Albanci izjavili da altruizam, toleranciju i pravičnost smatraju najvažnijim vrednostima, mladi Srbi na Kosovu* smatraju da su lično dostojanstvo i društveno priznanje najvažnije vrednosti²³.

Zanimljivo je otkriće da, uprkos velikom nepoverenju u političke institucije i nedostatku uverenja da svojim angažovanjem u politici mogu bilo šta da promene, još uvek postoji visok procenat mladih koji glasaju na izborima. Na primer, na Kosovu* je 82% mladih glasalo na poslednjim izborima.

- 9 Radoman, Marija. (2019). Vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji-istraživanje 2019. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. p. 18-20. Hesinške sveske br. 38.
- 10 Ibid. p. 18
- 11 Kamberi, Geron & Çela, Alba. (2019). Youth Study Albania 2018/2019. p. 16. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- 12 Ibid. p. 35
- 13 Rrumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 7. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- 14 Rrumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 49. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung
- 15 Mirna Jusić, Miran Lavrić and Smiljka Tomanović. (2019). Youth study Southeast Europe 2018/2019. p.47. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- 16 Ibid. p. 48
- 17 IDRA Team of authors. (2012). Kosovo youth study. Forward looking grounded in tradition. p. 48. Friedrich Ebert Stiftung
- 18 Topuzovska Latkovikj, Marija et al. (2019). Youth Study North Macedonia 2018/2019. p. 71. Friedrich Ebert Stiftung.
- 19 Ibid., p. 71
- 20 Popadić, Dragan; Pavlović, Zoran & Mihailović Srećko. (2018). Mladi u Srbiji 2018/2019. p. 26 Friedrich Ebert Stiftung
- 21 Kamberi, Geron & Çela, Alba. (2019). Youth Study Albania 2018/2019. p. 15. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung
- 22 Westminster Foundation for democracy. (2019). Youth perception and attitudes towards politics in Montenegro. p. 48
- 23 Ibid. p. 21

MLADI ZAPADNOG BALKANA I EU

Mladi Zapadnog Balkana generalno imaju pozitivne stavove o priključivanju u punopravno članstvo EU, sa izuzetkom Srbije. Nivo podrške varira, ali osnovni razlog je isti u celoj EU: poboljšanje životnog standarda.

Prema istraživanju Balkanskog barometra, 59% učesnika iz ZB6 odgovorilo je da bi pristupanje EU imalo pozitivan uticaj na ekonomiju njihovih društava. Međutim, razlike u odgovorima širom ZB6 su značajne. Najveće poverenje da bi pristupanje EU imalo pozitivan efekat na ekonomiju iskazuju ispitanici u Albaniji sa 87% i na Kosovu* sa 75% sa stavom za pristupanje EU (55% u Crnoj Gori). U Srbiji je uverenje da će se ekonomija poboljšati najniže - 26%. Štaviše, 24% veruje da bi to zapravo imalo negativan efekat na ekonomiju Srbije²⁴. Najnoviji podaci pokazuju da 46% mladih u Srbiji ne podržava ulazak u EU, a samo 33% je za to da Srbija postane član²⁵. Na pitanje šta njima lično znači EU, ispitanici su na prvom mestu naveli ekonomski prosperitet, slobodu studiranja i/ili rada u EU i, na kraju, slobodu putovanja²⁶.

Najveću podršku EU iskazuju Albanci i kosovski Albanci (88%)²⁷. Međutim, čini se da su Srbi na Kosovu* najskeptičniji kada je EU u pitanju, s obzirom na to da se 56% njih protivi tome²⁸. Jedan od ispitanika, odgovarajući na pitanje zašto ne podržava EU, izjavio je: „Ljudi su protiv integracije u EU jer je EU podržala bombardovanje ovog područja. Oni ne mogu biti naši prijatelji. Integracija u EU znači oduzimanje našeg nacionalnog dostojanstva”²⁹. Statistike takođe pokazuju da bi 69% mladih Severne Makedonije glasalo za pridruživanje EU. Međutim, razlog tome nije toliko povezan sa proklamovanim vrednostima EU, već više sa pragmatičnim razlozima, jer bi to donelo materijalni dobitak i opšte poboljšanje njihove ekonomske situacije³⁰.

MEHANIZMI UČEŠĆA MLADIH NA ZAPADNOM BALKANU

Ovo poglavlje bavi se institucionalnim mehanizmima koji bi trebalo da omoguće i podstaknu učešće mladih, kao i drugim pristupima putem kojih mladi mogu biti uključeni u procese donošenja odluka. U analitičke svrhe, učešće mladih grupisano je u tri glavne kategorije:

1. Učešće u državnim institucijama
2. Učešće kroz OCD
3. Volontiranje

Zbog opštih političkih i institucionalnih sličnosti između društava ZB6, pristupi učešću mladih, njegovim modalitetima i mogućnostima u odgovarajućim okvirima za kreiranje politika su slični. Međutim, postoje neke razlike u načinu na koji su javne politike razvijene u pogledu učešća mladih i toga koji su mehanizmi prepoznati. Ovo poglavlje će predstaviti konkretnu analizu svakog društva Zapadnog Balkana.

24 Regional Cooperation Council. (2020). Balkan Barometer. Public opinion-analytical report.(p. 37-41). Sarajevo: Regional Cooperation Council
25 Stojanović, Boban, Ivković, Aleksandar. (2020). Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladima Republici Srbiji – 2020. godina. p. 156.
Krovna organizacija mladih Srbije-KOMS.
26 Ibid., p. 41
27 Rumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 54. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung
28 Ibid. p. 56
29 Rumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 54. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung
30 Vangeli, Anastas. (2019). Public Opinion and Popular Narratives Ahead of the EU Council in Fall 2019. China CEE institue.

ALBANIJA

Albanija je prema starosnoj strukturi druga najmlađa zemlja u Evropi, sa skoro 25%³¹ mladih u ukupnoj populaciji. Iako 62% albanske omladine ne zanima politika³², postoje mehanizmi za učešće mladih, ali po svemu sudeći nedovoljni.

Albanska omladina nije zainteresovana za učešće u politici putem političkih partija - relevantno istraživanje pokazuje da 87% njih nikada nije bilo povezano sa političkom strankom³³. Štaviše, 58% njih nema ni poverenja u političke stranke. Još je problematičnije to što više od polovine mladih u Albaniji ne veruje institucijama kao što su predsednik, parlament i vlada³⁴, što objašnjava nizak nivo učešća.

Albanija još uvek nije usvojila zakon o mladima i nije definisala starosnu granicu za punoletnost; međutim, obično se odnosi na ljude od 15 do 29 godina starosti³⁵. Strategija za mlade koju je usvojila albanska vlada, *Nacionalni akcioni plan za mlade 2015-2020*, „jedini je pravni akt koji reguliše sprovođenje omladinskih aktivnosti na lokalnom i nacionalnom nivou“³⁶. Stvaranje i usvajanje ove strategije značilo je i učestvovanje samo po sebi, jer je u fazi konsultacija učestvovalo 12.000 mladih³⁷. Takođe, čini se da poseduje pravi fokus - prvi cilj mu je *promocija mladih i učešće u demokratskim procesima/donošenju odluka*, a drugi *promocija zapošljavanja mladih kroz efikasnu politiku tržišta rada*³⁸. Akcioni plan svakako prepoznaje učešće kao nužnost i vrednost, a nezaposlenost kao jedno od ključnih pitanja sa kojima se mladi u Albaniji suočavaju.

Kako bi se razvila bolja mreža postojećih OCD i unapredio nivo saradnje sa javnim vlastima, 2015. godine je osnovano Nacionalno veće za civilno društvo³⁹, koje utiče i na rad omladinskih organizacija.

Omladinskim organizacijama obično nedostaje stalno zaposleno osoblje i bore se da postignu finansijsku održivost. Njihova zavisnost od međunarodnih donatora ne doprinosi njihovoj održivosti i umanjuje mogućnost mladih ljudi da se uključe i učestvuju u njihovim aktivnostima⁴⁰, dok je podrška omladinskim organizacijama koja dolazi iz državnih institucija/tela ograničena. Iako u Albaniji postoje 174 organizacije i neformalne grupe, one su zbog svoje konkurentnosti više povezane sa drugim organizacijama u regionu, nego na nacionalnom nivou⁴¹. Takođe, podaci pokazuju da više od 40% albanske omladine nema poverenja u OCD⁴².

Pored toga, čini se da volontiranje nije previše popularno među albanskom omladinom. Pre početka transformacije ka liberalnoj demokratiji, građani su bili primorani na težak volonterski rad (koji je u stvari bio prisilni rad), tako da je negativna percepcija volontiranja ostala⁴³. Zakon o volontiranju usvojen je 2016. godine, sa ciljem da „... podstakne građanski angažman i učešće građana u razvoju zajednice“⁴⁴.

31 Filipi, Gjergj. (2015). Youth in Albania: Challenges in changing times. Republic of Albania. Institute of Statistic.

32 Kamberi, Geron, Çela, Alba. (2019). Youth Study Albania 2018/2019. p. 63. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

33 Ibid., p. 69

34 Ibid., p. 68

35 Loka, Kreshnik. (2017). Contribution of non-programme countries to EU youth Wiki. Chapter I: Albania youth policy governance. p. 2. Council of Europe.

36 Ibid. p. 3

37 Ibid. p. 3

38 Ibid.

39 Ibid. p. 6.

40 Albania in the Berlin process. (2016). A Mapping and Comparative Assessment of Youth Organizations in the Western Balkans. An Insight to Youth Organizations and Youth Policy in Albania, Montenegro and Serbia. p. 7.

41 Ibid. p. 8

42 Kamberi, Geron, Çela, Alba. (2019). Youth Study Albania 2018/2019. p. 68. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

43 Topalli, Irena. (2018). Contribution of non-programme countries to EU youth Wiki. Chapter II: Voluntary activities. p. 3. Council of Europe.

44 Ibid. p. 4

BOSNA I HERCEGOVINA

Apatija među mladima u Bosni i Hercegovini je evidentna, slično kao u čitavom regionu. Mladi smatraju (77% njih) da imaju neznan ili nikakav uticaj na donošenje odluka na lokalnom nivou⁴⁵. Mladi koji dolaze iz osetljivih grupa u još većoj meri su uvereni da nemaju nikakav uticaj na donošenje odluka⁴⁶. Mladi ne veruju u političke stranke i političare, štaviše veruju da ljudi koji se pridružuju političkim strankama to čine iz svog ličnog interesa⁴⁷.

Iako na nivou države ne postoji zakon o mladima, postoje 3 različita zakona o mladima: svaki entitet ima jedan - Zakon o mladima u Federaciji Bosne i Hercegovine i Zakon o omladinskim organizacijama u Republici Srpskoj, plus Zakon o mladima u Brčko Distriktu⁴⁸. Sva tri zakona definišu mlade kao ljude koji pripadaju starosnoj grupi od 15 do 30 godina. Ovi zakoni omogućavaju mladima da uzmu učešće putem neformalnih grupa, udruženja i krovnih organizacija. Zapravo postoje tri krovne omladinske organizacije: Vijeće mladih Federacije Bosne i Hercegovine, Omladinski savjet Republike Srpske i Vijeće mladih Brčko Distrikta⁴⁹.

Iako postoje omladinske politike, na nacionalnom nivou ne postoji Strategija za mlade, a samo je Republika Srpska razvila svoju strategiju za mlade⁵⁰. Trenutna strategija 2016-2020. naglašava zapošljivost i aktivno učešće kao ključne prioritete⁵¹. Međutim, 72% mladih nema poverenja u institucije, što je u skladu sa očigledno prisutnom apatijom i niskim nivoom učešća⁵². Istorijski gledano, volontiranje u Bosni i Hercegovini ima snažne korene i bilo je prilično često. Prema istraživanju sprovedenom 2017. godine, 14% mladih se prijavilo u prethodnoj godini⁵³. Međutim, ne postoji regulatorni okvir na nacionalnom nivou, dok i Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine imaju svoje zakone o volontiranju⁵⁴.

Navedeni autori: Dušanić Srđan, Lakić Siniša i Turjačanin Vladimir pronašli su snažnu korelaciju između učešća i poverenja u institucije i predlažu promenu strategije komunikacije sa mladima od strane vlasti Bosne i Hercegovine kako bi se mladi osećali potrebnima političkom sistemu i društvu u celini. Štaviše, oni ističu da izgradnja poverenja u institucije mora početi od obrazovnog sistema jer se upravo kroz obrazovanje prvi put susreću sa institucijama.

45 United Nations. (2016). Voices of Youth. Research into youth in BiH. Dijalog za budućnost. p. 67

46 Ibid. p. 67

47 Ibid. p. 67

48 Vijeće mladih Federacije Bosne i Hercegovine. Fakat je vakat za mlade- Vodič kroz Zakone i prava mladih u Bosni i Hercegovini. p. 1

49 Ibid. p. 5

50 Jasarevic, Jasmin. (2017). Contribution of non-programme countries to EU Youth Wiki. Chapter I. Bosnia and Herzegovina: Youth Policy Governance. p. 4.

51 Ibid. p. 4

52 Dušanić, Srđan. Lakić, Siniša. & Turjačanin, Vladimir. (2017). Građansko i političko učešće mladih- psihološki pristup. p. 94. Friedrich Ebert Stiftung. Banja Luka.

53 Jašarević, Jasmin & Jevdić, Jugoslav. (2018). Contribution of non-programme countries to EU Youth Wiki. Bosnia and Herzegovina Chapter II: Voluntary Activities. p. 3. Council of Europe.

54 Ibid., p. 4

KOSOVO*

Stanovništvo Kosova* je najmlađe u Evropi, sa 55% populacije mlađe od 30 godina⁵⁵. Ovo predstavlja veliki pritisak na kosovsku vladu da ulaže u stvaranje i sprovođenje politika i mehanizama učešća u vezi sa mladima. Godinu dana nakon proglašenja nezavisnosti, vlada Kosova* usvojila je *Zakon o osnaživanju i učešću mladih*⁵⁶. Razlika od bilo kog drugog zakona o mladima u regionu ZB6 je u tome što zakon na Kosovu* definiše mlade na uzrastu od 15 do 24 godine⁵⁷, izostavljajući populaciju mladih od 24 do 29 godina. Najvažnije institucije definisane ovim zakonom su Centralni omladinski akcioni savet, Lokalni omladinski akcioni savet i Omladinski centri⁵⁸.

Pored zakona, Kosovo* ima usvojenu Strategiju za mlade 2019-2023, koja kao prva tri cilja navodi sledeće: 1. *Mobilizaciju mladih za učešće*, 2. *Obezbeđivanje veština i pripremu mladih za tržište rada* i 3. *Zdravu i bezbednu životnu sredinu*⁵⁹. Strategija navodi da se, kako bi se postiglo veće učešće mladih, ona mora fokusirati na izgradnju kapaciteta omladinskih organizacija i pružanje finansijske podrške inicijativama omladinskih aktivista⁶⁰. Pored toga, opštine se posmatraju kao važni akteri, što bi trebalo da poveća angažman mladih. Iako je većina opština postigla napredak u razvoju lokalnih omladinskih politika, nemaju sve opštine dovoljan budžet za njihovo sprovođenje⁶¹. Iako su ova tela predviđena zakonom, prema anketi, 25% studenata nikada nije čulo za Akcioni plan, a samo 23% je znalo da postoji Zakon o mladima⁶². Iako je Akcioni plan za mlade za Kosovo* u skladu sa evropskim standardima, čini se da ga mladi nisu prepoznali kao dokument koji zadovoljava njihove potrebe, već kao dokument koji kontrolišu donatori, jer 28% njegovog budžeta finansira međunarodna zajednica⁶³.

Iako se čini da postoji povoljna regulativa, podaci pokazuju da 90% mladih od 18 do 25 godina nikada nije bilo član bilo kog političkog tela, OCD, omladinske organizacije ili bilo koje druge omladinske grupe⁶⁴. Posle rata za nezavisnost došlo je do jačanja civilnog sektora na Kosovu*, zahvaljujući stranoj finansijskoj pomoći. Veliki broj OCD, zavisnih od međunarodnih donatorskih sredstava, nestalo je. Čini se i da nedostaje solidarnosti između omladinskih organizacija, jer se one takmiče za sredstva⁶⁵. Prema nekim prethodno prikupljenim podacima, na Kosovu* postoji oko 90 aktivnih omladinskih organizacija sa vrlo malo članova⁶⁶. Takođe, čini se da građanski aktivizam nije popularan među kosovskom omladinom, sa samo 13% onih koji su volontirali u okviru aktivnosti civilnog društva. Takođe, postoji razlika između srpske i albanske omladine na Kosovu*, sa više aktivista na srpskoj strani, odnosno 30% njih koji su volontirali⁶⁷.

55 Rumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 4. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

56 Assembly of the Republic of Kosovo. (2009). Law No. 03/L-145 on empowerment and participation of youth.

57 Ibid. p. 1

58 Ibid.

59 Republic of Kosovo. Ministry of Culture, Youth and Sports. (2019). Strategy for youth 2019-2023.

60 Ibid. 23-24

61 Ibid. p. 9

62 Feltes, Tilmann. (2013). Youth and Democracy: The Promotion of Youth Participation by the International Community in Kosovo. p. 203. Security and Human Rights 24 (2013) 195–209. Martinus Nijhoff Publishers.

63 Ibid. p. 203.

64 International Foundation for Electoral Systems. (2016). The role of Youth in political entities in Kosovo. p. 3

65 Feltes, Tilmann. (2013). Youth and Democracy: The Promotion of Youth Participation by the International Community in Kosovo. p. 201. Security and Human Rights 24 (2013) 195–209. Martinus Nijhoff Publishers.

66 Ibid. p. 201.

67 Rumbullaku, Olton. (2019). Youth study in Kosovo 2018/2019. p. 61. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

CRNA GORA

Nedavna istraživanja pokazuju da stope učešća mladih ili čak interesovanja za politiku u Crnoj Gori nisu visoke. Prema rezultatima ankete, 31% mladih nikada ne prati politiku, dok je 49% prati sa ograničenom pažnjom: postoji visok procenat (80%) mladih koji nisu naročito zainteresovani za politiku⁶⁸. Više od 75% mladih nije član nijedne političke partije. Takođe, više od 70% ne vidi razliku između političkih partija ili smatra da su razlike male⁶⁹. Takođe, samo 24% mladih bi želelo da Crna Gora ima demokratskog lidera, dok je najpopularniji tip lidera populistički (34%), zatim paternalistički (21%) i autoritarni tip (21%)⁷⁰.

Vlada Crne Gore usvojila je Zakon o mladima relativno kasno - 2019. godine. U omladinsku grupu spada stanovništvo starosti 15-30 godina⁷¹. Prema istraživanju IPSOS-a, 21% (132.702) mladih ljudi je uzrasta 15-29 godina. Neki od ključnih nalaza tog istraživanja su da građani veruju da vlasti manipulišu mladim ljudima i da je njihovo učešće samo deklarativno te da se ništa bitno ne menja⁷². Zakonom se definiše Savjet za mlade, koordinaciono telo zaduženo za omladinske službe, koje se sastoje od omladinskih klubova i omladinskih centara⁷³. Ministarstvo prosvete i Ministarstvo sporta razvili su Strategiju za mlade 2017-2021, koja se fokusira na šest prioriteta: 1. *Ekonomska i socijalna sigurnost*, 2. *Kvalitet obrazovanja*, 3. *Učešće u donošenju odluka*, 4. *Zdravlje*, 5. *Kultura* i 6. *Normativni i institucionalni okvir za sprovođenje omladinskih politika*⁷⁴.

Zakon o volontiranju ukazuje na istu vrstu nerazumevanja koncepta volontiranja kao i u Severnoj Makedoniji (i Srbiji), jer se na njega gleda kao na rad. Osobama mlađim od 15 godina čak i zabranjuje da volontiraju, čak i ako škola organizuje neki događaj⁷⁵. Budući da ne postoji kultura volontiranja niti stvarni podsticaji od države, nije iznenađujuće da je 72% mladih odgovorilo da nije volontiralo ili da je bilo član udruženja ili OCD⁷⁶.

Čini se da je teško doći do preciznog broja aktivnih omladinskih organizacija u Crnoj Gori zbog nedostatka ažuriranih podataka u nacionalnom registru. Takođe, ne postoji krovna organizacija za mlade⁷⁷. Međutim, postoji veliki broj aktivnih studentskih organizacija, što se čini najpopularnijim načinom angažovanja mladih ljudi⁷⁸.

68 Westminster Foundation for Democracy. (2019). Youth perception and attitudes towards politics in Montenegro. p. 7

69 Ibid., p. 13-14

70 Ibid., p. 11

71 ZAKON O MLADIMA. "Službeni list Crne Gore", br. 025/19 od 30.04.2019, 027/19 od 17.05.2019

72 IPSOS. (2013). KAP istraživanje – istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju građana Crne Gore u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih. p. 34-35

73 ZAKON O MLADIMA. "Službeni list Crne Gore", br. 025/19 od 30.04.2019, 027/19 od 17.05.2019

74 Ministarstvo prosvete Crne Gore & Ministarstvo sporta Crne Gore. (2016). Strategija za mlade 2017-2021. p. 8.

75 [http://www.strategijazamlade.me/download/Ishod%20C%20\(aktivacija%20mladih\).pdf](http://www.strategijazamlade.me/download/Ishod%20C%20(aktivacija%20mladih).pdf). p. 36

76 Westminster Foundation for Democracy. (2019). Youth perception and attitudes towards politics in Montenegro. p. 20

77 Albania in the Berlin process. (2016). A Mapping and Comparative Assessment of Youth Organizations in the Western Balkans. An Insight to Youth Organizations and Youth Policy in Albania, Montenegro and Serbia. p. 11-12

78 Ibid. 11-12.

SEVERNA MAKEDONIJA

Studije pokazuju da omladinu u Severnoj Makedoniji politika ne zanima. Najnovije istraživanje pokazalo je da je 17% mladih zainteresovano za politiku, što je znatno niže nego 50% zabeleženih 2013. godine⁷⁹. Za to mogu postojati dva objašnjenja: Prvo je to što 80% mladih veruje da vlastima uopšte nije stalo do njih ili samo delimično do njih i njihovih potreba i problema. Drugi razlog je njihov osećaj nesposobnosti da utiču na način na koji vlasti donose odluke⁸⁰.

U Severnoj Makedoniji ne postoji nacionalni zakon o mladima, iako je Agencija za omladinu i sport pokrenula postupak i izradila zakon. Međutim, zbog nedovoljnog učešća predstavnika omladinskih organizacija tekst je dostavljen na doradu⁸¹. Glavni dokumenti koji se odnose na mlade su *Nacionalna strategija za mlade 2016-2025* i *Akcioni i monitoring plan*⁸². Ovi dokumenti o politici definišu mlade kao ljude starosti 15-29 godina; procenat te grupe u ukupnom stanovništvu severne Makedonije iznosi 21%⁸³. Ključni prioriteti predviđeni Strategijom za mlade su: 1. *Obezbeđivanje boljeg ekonomskog standarda za mlade*, 2. *Stvaranje uslova za zaštitu osnovnih prava i sloboda*, 3. *Uključivanje mladih u praćenje i sprovođenje relevantnih politika* i 4. *Jednak pristup obrazovanju*⁸⁴.

Još uvek ne postoje formalni mehanizmi za konsultacije sa mladima, osim javnih poziva za učešće u tematskim radnim grupama⁸⁵, što znači da učešće u drugim procesima politike, osim onih koji se direktno odnose na pitanja mladih, nije zagarantovano nijednom uredbom, što rezultira niskim učešćem mladih. Podaci takođe pokazuju da postoji nizak nivo građanskog angažovanja mladih, posebno marginalizovanih grupa. Takođe pokazuje da je makedonska omladina, koja je bolje obrazovana i zaposlena, više angažovana u poređenju sa albanskom omladinom, koja je manje obrazovana i u većoj meri nezaposlena⁸⁶.

Makedonski zakon o volontiranju mnogo doprinosi učešću mladih, jer je volontiranje definisao kao oblik radnog angažovanja, što je po mnogima pogrešno shvaćen koncept⁸⁷. Galupov izveštaj (2016) svrstao je Severnu Makedoniju među deset najniže rangiranih zemalja kada je u pitanju procenat građana koji volontiraju, sa samo 7% stanovništva⁸⁸.

Iako u Severnoj Makedoniji ne postoji zvanična nacionalna omladinska krovna organizacija, postoje dve organizacije sa velikim potencijalom: Nacionalni omladinski savet Makedonije (NYCM) i Koalicija omladinskih organizacija (SEGA)⁸⁹. NYCM okuplja više od 40 omladinskih organizacija i pokriva širok spektar tema, kako iz ruralnih tako i iz urbanih područja, kao i omladinskih krila političkih partija⁹⁰. S druge strane, SEGA se prvenstveno fokusira na lobiranje za zakonodavne promene i sastoji se od 12 članova i 14 pridruženih organizacija⁹¹. U Severnoj Makedoniji postoje 103 omladinske organizacije, a većina ih je u regionu Skoplja⁹². Kao i svuda u regionu, omladinske organizacije se suočavaju sa nedostatkom sredstava, i shodno tome funkcionišu od jednog donatorskog projekta do drugog. To ne doprinosi njihovoj dugoročnoj održivosti. Kao posledica toga, nema dovoljno stručnog osoblja, i nizak je nivo članstva. Međutim, sa pozitivne strane, u poslednje vreme evidentno je sveviše umrežavanja između omladinskih organizacija⁹³.

79 Topuzovska Latkovikj, Marija et al. (2019). Youth Study North Macedonia 2018/2019. p. 68. Friedrich Ebert Stiftung.

80 Galevski, Martin. (2019). Socio-political participation of Youth in North Macedonia: Apathy, Optimism or Disappointment? p. 9. Westminster Foundation for Democracy.

81 European Commission. (2017). Youth Wiki national description. Youth policies in the former Yugoslav Republic of Macedonia. p. 8.

82 Ibid. p. 7.

83 Ibid. p. 7.

84 Agencija za mladi i sport. (2016). National Youth Strategy 2016-2025. p. 11.

85 Ibid. p. 65-66

86 Ibid. p. 38.

87 Ibid. p. 17.

88 Westminster Foundation for Democracy. (2019). Socio-political participation of Youth in North Macedonia: Apathy, Optimism or Disappointment? p. 27.

89 Ibid. p. 25

90 Ibid. p. 25

91 Ibid. p. 25

92 Ibid. p. 26

93 Ibid. p. 27

SRBIJA

U Srbiji postoji samo 18,4% mladih prema popisu stanovništva iz 2011. godine⁹⁴, što je najmanji broj u poređenju sa ostalima u regionu. Više od polovine njih uopšte ne zanima politika⁹⁵. Nivo poverenja u javne institucije takođe je nizak - više od 50% ne veruje instituciji predsednika⁹⁶, dok su političke stranke najmanje pouzdane - 56% mladih im ne veruje, dok je 38% ravnodušno⁹⁷.

Pozitivan ishod poslednjih parlamentarnih izbora je da će 28 ljudi mlađih od 30 godina biti poslanici⁹⁸, što je više od 10% mesta u parlamentu. Međutim, biti član političke stranke nije toliko popularno među mladima, jer više od 86% nije član nijedne političke stranke⁹⁹.

Srbija je usvojila Zakon o mladima 2011. godine. Strategija za mlade 2015-2025. fokusira se na 11 prioriteta. Prva dva su učešće mladih i umrežavanje koje bi trebalo da stvore bolje mogućnosti za zagovaranje omladinskih organizacija¹⁰⁰. Strategija takođe definiše načine za učešće mladih - osnivanjem udruženja ili koalicije. Pored toga, postoje lokalne i pokrajinske kancelarije za mlade koje bi trebale da posluže kao most između mladih i omladinskih organizacija i lokalnih i pokrajinskih vlasti.

Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS) je nacionalna krovna organizacija koja je osnovana 2011. godine. Trenutno se sastoji od 109 omladinskih organizacija. To je zagovaračka platforma koja ima za cilj poboljšanje položaja mladih i deluje kao veza između mladih, organizacija koje su članice i različitih donosioca odluka i pružalaca programa i usluga za mlade (pre svega države i njenih institucija)¹⁰¹. Uprkos devet godina aktivnog prisustva i ogromne baze članova, država je pravno priznala KOMS kao nacionalnu krovnu organizaciju tek u avgustu 2020. Zajedno sa KOMS-om, Nacionalno udruženje praktičara i praktičarki omladinskog rada (NAPOR)¹⁰² i Nacionalna asocijacija Kancelarija za mlade¹⁰³ su tri glavna stuba omladinskog sektora u Srbiji¹⁰⁴.

Skupština Srbije donela je Zakon o volontiranju 2010. godine. Među ostalim odredbama, Zakon predviđa tri kategorije volonterskih aktivnosti; obaveza da organizacija domaćin zaključi pismeni sporazum sa volonterom; obaveza da organizacija domaćin uđe u registar volonterskih organizacija; obaveza da volonterska organizacija podnosi godišnji izveštaj o svojim aktivnostima Ministarstvu; i propisuje stroge kazne za kršenje bilo kog od prethodnih zahteva. Sve ove odredbe su slične zakonima vezanim za volontiranje u ostatku ZB6, i imaju negativan uticaj na kulturu volontiranja.

94 Potočnik, Dunja, Williamson Howard. (2015). Youth policy in Serbia. Conclusions of the Council of Europe International Review Team. Council of Europe, p. 11

95 Popadić, Dragan; Pavlović, Zoran & Mihailović Srećko. (2018). Mladi u Srbiji 2018/2019. p. 57. Friedrich Ebert Stiftung

96 Ibid., p. 63

97 CeSID. (2019). Položaj i potrebe mladih u Republici Srbiji. p. 88. CeSID

98 Stojanović, Boban & Ivković, Aleksandar. (2020). Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2020. godina. p. 101. Krovna organizacija mladih Srbije-KOMS.

99 Ibid., p. 117

100 Beogradska otvorena škola. Strateški okvir omladinske politike u Republici Srbiji- izazovi i perspective.

101 Zvanična veb-stranica KOMS: <http://koms.rs/en/organization/> Pristupljeno: 10. septembra 2020.

102 Zvanična veb-stranica NAPOR: <http://www.napor.net/sajt/index.php/sr-yu/medjunarodni-projekti/about-napor> Pristupljeno: 10. septembra

2020.

103 Nacionalna asocijacija kancelarija za mlade: <https://asocijacijakzm.org/> Pristupljeno: 10. septembra 2020.

104 Važno je napomenuti da je 2019. godine Grad Novi Sad, glavni grad srpske pokrajine Vojvodine, izabran za Evropsku prestonicu mladih, gde se razvijaju i testiraju učešće i politike mladih, koje će se možda dalje primenjivati i drugde u regionu.

OD PREKOGRANIČNIH DO REGIONALNIH MEHANIZAMA SARADNJE

Zahvaljujući prekograničnoj saradnji svih vlada zemalja ZB6, međunarodna organizacija posvećena mladima, Regionalna kancelarija za saradnju mladih (RYCO)¹⁰⁵, osnovana je 2016. godine. RYCO ima sedišta u Tirani, ali i kancelarije u Beogradu, Podgorici, Prištini, Sarajevu i Skoplju. Cilj RYCO-a je „promovisanje duha pomirenja i saradnje između mladih u regionu kroz programe razmene mladih“¹⁰⁶. Svih 6 vlada obavezalo se da će finansirati ovu organizaciju.

RYCO podržava aktivnosti koje omogućavaju saradnju između organizacija širom regiona, uglavnom kroz projekte mobilnosti mladih. Ovo omogućava mladim ljudima da putuju i upoznaju vršnjake iz celog regiona, čime se ruše nacionalne i verske barijere. Takođe je vredno napomenuti da je ovo prvi takav mehanizam formiran kroz model zajedničkog upravljanja u kome učestvuju i regionalna omladina i predstavnici vlada.

Pored mehanizama, postoji nekoliko projekata i programa koji imaju za cilj veće umrežavanje među mladima u regionima, uglavnom usredsređenih na zapošljavanje mladih:

Organizacije civilnog društva Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanju mladih (WEB4YES) (Beogradska otvorena škola, Srbija)

Mladi Balkana za Evropu, naročito uključujući *Letnju školu Politeia* (Fondacija Centar za demokratiju, Srbija)

Moja karijera od nule do heroja - jačanje mreže udruženja civilnog društva Zapadnog Balkana za sprovođenje "one-stop-shop" modela za zapošljivost mladih namenjenog za buduće poslove 4.0. digitalne revolucije (Centar za omladinski rad, Crna Gora)

Mladi sa Balkana: povezivanje obrazovanja, sposobnosti i potencijala partnerstva u regionalnoj praksi zapošljavanja (BY LEAP) (Dostignuća mladih, Srbija)

Projekat Omladinska laboratorija Zapadnog Balkana (Savet za regionalnu saradnju)

WB&T for EmplYouth (Fondacija Ana i Vlade Divac)

¹⁰⁵ Kao posledica Berlinskog procesa.

¹⁰⁶ Zvanična veb-stranica RYCO: https://www.rycowb.org/?page_id=152. Pristupljeno: 10. septembra 2020.

DUBINSKI UVID U UČEŠĆE MLADIH ZAPADNOG BALKANA U DONOŠENJU ODLUKA

RAZUMEVANJE UČEŠĆA (MLADIH)

Kao što je ranije rečeno, 12 fokus grupa u 6 zemalja Zapadnog Balkana okupilo je ukupno 76 mladih ljudi, uzrasta od 18 do 30 godina. Svi oni stekli su barem nekakvo iskustvo sa procesima donošenja odluka, bilo da direktno učestvuju ili su upoznati sa njima organizovanjem ili praćenjem takvih procesa. Ovo je važno istaći, jer većina mladih iz ZB6, kao što je pomenuto u prethodnim poglavljima, nema takva iskustva. To je zaista jedno od ograničenja ovog istraživanja - ono pruža insajdersku perspektivu procesa, ali razumevanje tih procesa od strane većine mladih ostaje nepoznato. Međutim, da bismo razumeli kako sistem funkcioniše, najbolje je pitati one koji imaju znanje i/ili iskustva sa učešćem.

Iako su svi učesnici FG imali barem određeno iskustvo ili znanje o učešću mladih (većina ih je imala prilično iskustvo) koje se praktikovalo na lokalnom i/ili nacionalnom nivou, i iako su postojeći zakoni i mehanizmi slični širom regiona ili koriste sličnu terminologiju, učešće se ne tumači identično u grupi, iako se čini da razumevanje dolazi sa istog mesta. Na jedan način, učešće se doživljava kao direktno učešće u donošenju odluka na lokalnom ili nacionalnom nivou - na primer, učešće u radnoj grupi zaduženoj za izradu lokalnog akcionog plana za mlade: *Iskustvo pisanja tog lokalnog plana* (2009. godine) je bilo lepo. *Evo šta se dogodilo - okupile su se sve volonterske organizacije koje su u to vreme bile aktivne u gradu Pančevu, okupili su se svi predsednici, čelnici tih organizacija i registrovali smo jednu lokalnu krovnu organizaciju ... Kada smo napisali taj Lokalni akcioni plan, predstavili smo se kao jedna organizacija, jedinstvena, a ne kao milion različitih ljudi koji su bili podeljeni u milion različitih organizacija. To je zaista bilo divno iskustvo. Na nesreću, devojka koja je vodila ceo proces (iz Lokalne kancelarije za mlade) je otišla, došli su neki novi ljudi i sve je počelo da propada (u smislu aktivnosti i motivacije). Hajde da sada motivišemo mlade ljude da se ponovo aktiviraju!* Na drugi način se učešće shvata prilično široko i manje formalno. Na primer, čak i učestvovanje u FG u ovom istraživanju doživljavano je kao vrsta učešća (uz razumevanje i nadu da bi njihov doprinos nalazima i preporukama ovog istraživanja mogao da ima indirektni uticaj) ili čak učestvovanje u ad-hoc ili planiranim uličnim akcijama. Na pitanje da pruži primer učešća mladih, jedan ispitanik je odgovorio: *U mom susedstvu su neki mladi ljudi pre nekoliko godina započeli građansku inicijativu da pokušaju da lokalnim donosiocima odluka skrenu pažnju na problem lošeg stanja glavne ulice. Kako je ulica bila puna neravnina i rupa, u njih su zasadili cveće i pozvali novinare da izveštavaju o tome. Ovo je naišlo na prilično velik publicitet i donosioci odluka odlučili su da asfaltiraju tu ulicu.* Ovaj primer skreće pažnju na činjenicu da je aktivizam, u bilo kom obliku - planiranom ili spontanom, političkom ili humanitarnom (jedan učesnik je dao primer ulične akcije koju organizuje lokalna kancelarija Crvenog krsta), usko povezan sa učešćem. Koncept volonterizma takođe se ne može lako razdvojiti od učešća. Postoji šire, mudrije shvatanje učešća koje uzima u obzir da ono može značiti direktan doprinos - poput predlaganja amandmana - ali i da ne mora biti deo neke posebne forme i institucionalizovano - učešće je i ulična akcija, miting ili kampanja na društvenim mrežama, jer omogućava da se čuje nečiji glas.

Dobri primeri za razumevanje učešća proizašli su iz raznih odgovora na pitanje: *Kako biste objasnili šta je učešće detetu od 10 godina?* Jedna od najčešćih ideja u mnogim FG bila je da se detetova igra, kao što je to njihovo iskustvo, navede kao primer učešća: *Pokušao bih sa nekim banalnim primerom, poput igre koju deca igraju, i objasnio bih to ovako: „Vidite, ta igra ne mora samo da vam se servira. Pogledajmo kako biste osmislili tu igru, šta biste promenili ili dodali ili uradili drugačije“.*

Ovo je dobar primer kako učesnici FG shvataju učešće i šta čini aktivistu - kada ostavimo po strani oblike i mehanizme (a do njih ćemo doći kasnije), za aktivistu ili za (aktivno) učešće, veoma je važno (za mladu osobu) *da bude zainteresovana za pitanja koja su socijalno osetljiva, informisana o aktuelnim temama i da formira kritičko mišljenje. Mlada aktivna osoba je ona koja, kada dobije informaciju, ne uzima je zdravo za gotovo, već je provlači kroz neke od svojih filtera, zatim formira svoj stav i na osnovu njega reaguje - kao aktivni član društva. Mislim da je ovo interesovanje veoma važno, a kritičko razmišljanje i promišljanje je takođe važno u bilo kojoj aktivnosti bilo koje mlade osobe.* Ovo široko razumevanje učešća i različitih oblika i formi koje ono podrazumeva je važno zapamtiti i uzeti u obzir prilikom analize njegovih drugih važnih aspekata, poput motivacije ili mehanizama, ili kako mladi doživljavaju institucije (i društvo uopšte) kada razmatraju učešće. Na osnovu odgovora i iskustava koje su učesnici podelili sa nama, možemo pokušati da definišemo aktivizam, imajući na umu da je on vrlo usko povezan sa učešćem – može se gotovo sa sigurnošću reći da je svaki slučaj aktivizma učešće: aktivizam znači zauzimanje javnog stava i bavljenje aktivnošću u vezi sa pitanjem od javnog značaja.

Na koji način (aktivna) omladina razumeva učešće i koje su granice unutar kojih postavlja učešće i kako o istom razmišlja su pitanja koja nas vode do pitanja motivacije i razloga zbog kojih mladi ljudi uopšte žele da učestvuju. Motivacija se može analizirati isključivo iz psihološke (unutrašnje) perspektive, ali taj pristup je izvan delokruga ove studije. Kako smo od učesnika istraživanja dobili bogata lična gledišta i svedočenja, analiza će se fokusirati na okolnosti i spoljašne procese i događaje koji doprinose motivaciji za učešće, te na to kako ih mladi tumače i kako to profilise ovaj kontekst.

MOTIVACIJA - ŠTA PODSTIČE UČEŠĆE MLADIH?

Očigledno je da su brojni razlozi i motivi za uključivanje mladih, ali čini se da postoji nekoliko dominantnih unutar grupe koju smo anketirali. Jedan od njih je potreba da se pronađe način za istraživanje i učenje, bude radoznao i izrazi sopstvena kreativnost. Jedan od načina je da se, kada ne postoje institucionalizovane (institucionalizovane u širem smislu, formalne ili neformalne) mogućnosti, one pronađu i stvore pojedinačno ili kolektivno. Ovaj kratki citat to lepo sažima: *Motivacija u najmanju ruku, naročito ako neko živi u maloj zajednici, potiče od želje za saznavanjem o stvarima i pojavama. Čovek nema toliko mogućnosti za to, posebno kada uzmemo u obzir političku situaciju i političke stranke koje ograničavaju mogućnosti i traže od vas da „prvo postanete član političke stranke“ i slično. Dakle, zaista mislim, uzimajući u obzir koliko smo informisani, da možemo da izbegnemo ovaj proces (pridruživanja političkim strankama) i da krenemo tim putem nezavisno, da se razvijamo i uspevamo.*

Možda bi bilo preterano reći da je biti aktivan i učestvovati zarazno, ali čini se da kada se mladi ljudi aktiviraju, postoji želja da se uključe vršnjaci i da im se pokažu kul stvari koje mogu učiniti kada se uključe. To se takođe vrši indirektno, samo aktivnošću i pokazivanjem šta je učestvovanje i koje su koristi i za mladu osobu i za zajednicu: *U vezi sa tim (motivacija) i u odnosu na mlade aktivne ljude (i lično verujem da ih ima mnogo više nego pasivnih mladih ljudi): jer radimo u raznim sektorima i (u mogućnosti smo da) utičemo na stvari, mi usmeravamo svoje prijatelje i poznanike (ka aktivizmu). Svakog dana idemo korak dalje u njihovom uključivanju. Ako ništa drugo, dajemo im informaciju da tako nešto postoji. A oni koji se neće konkretno uključiti barem ćesaznati za mogućnost, a možda se i neko drugi koga poznaju uključi.*

To nas dovodi do veoma važnog aspekta motivacije - zašto se mladi ljudi uopšte uključuju i zašto ostaju aktivni: u pitanju je podrška njihove zajednice, vršnjaka, škole, roditelja: *Suštinski je neophodno da neko ili nešto u zajednici gura mlade ljude (ka tome da budu aktivni). Motivacija koja dolazi od drugih je jednako važna kao i naša vlastita motivacija. Veoma je važno da nas neko uputi: „Uradimo ovo, promenimo ono“. Ova razmena u BiH, između moderatora FG i nekih učesnika, dalje opisuje važnost podrške. Čak i u fokus grupi koja se sastoji od učesnika koji se verovatno nikada ranije nisu sreli i imaju različito poreklo (barem etničko i versko), međusobno razumevanje i osećaj pripadnosti dali su podršku i dalje motivisali ljude:*

MODERATOR (M): Šta Vas motiviše? Da li Vas je neko privukao ili ste sami tražili prostor da izrazite neke svoje ideje o tome kako nešto treba da izgleda u društvu? Kako Vas vide drugi (koji nisu aktivni)?

ISPITANIK 1 (I1): Uvek postoje ljudi koji Vas podržavaju i oni koji to ne čine, koji misle da glumite ili nešto slično. I potrebno je puno hrabrosti, hteli to da priznamo ili ne.

M: Šta Vas motiviše, koji je Vaš motiv? Zašto ne odustanete?

I2: Hm, šta me motiviše? Da svoju lokalnu zajednicu ili celu Bosnu i Hercegovinu učinim boljim mestom za sebe i druge. Ako sam ja 100% ok, učiniću nešto korisno i pozitivno kako bi i drugi oko mene bili dobro.

I3: Mislim da nam generalno nedostaje puno hrabrosti i petlja da kažemo: „Hej, sad je naše vreme“. Nedostaje nam to, trenutak u kojem shvatamo taj glas koji govori: „Mi ćemo to učiniti!“. Ali mislim da ima puno potencijala. Slušam ove druge mlade ljude i zaista znam da to možemo; treba nam samo malo.

M: Da, ispitanik 4, recite, molim Vas!

R4: Drago mi je da čujem ovako nešto od ispitanika 3. Jednostavno rečeno, trebao mi je neko da me prodrma i kaže: „Dođi ovamo da vidiš ovo, možda je upravo to ono što ti treba“. Ja sam ono što jesam danas, pa sad ja podstičem druge. Naše zajednice su takve kakve jesu, pa se trudim, koliko je to moguće, da ne budem okružen negativnom energijom. Pokušavam da se družim sa ljudima koji su istomišljenici i traže načine da doprinesu svojoj zajednici. Bez obzira na sve, uvek će biti onih koji će pokušati da vas uspore ili vam neće dozvoliti da napredujete, ali meni je važno da ne dozvolim da mi se takvi ljudi približe.

Motivacija za delovanje i pokušaj učešća u procesima donošenja odluka ponekad potiče od osećaja velikog nezadovoljstva u pogledu situacije u društvu u celini ili u određenoj zajednici ili instituciji, posebno kada se zna da stvari mogu biti bolje. Pa čak i kada potiče od ovog negativnog osećanja, opet postoji razumevanje da je motivaciji za učešće potrebna podrška i ohrabrenje od drugih:

I1: U redu, ono što sam video (što motivirše druge) je da im kažem ko je kriv što su u situaciji u kojoj se nalaze. Na primer, kada sam sa mladima, ne kao deo nekog projekta, kada samo razgovaramo o različitim pitanjima, čujem da su zabrinuti zbog mnogih stvari. Takođe su skloni da krive nacionalne vlasti za sve njihove probleme. Oni ne znaju da je i lokalna vlast odgovorna, mentalitet ljudi, a kriv je i krhki sistem u kojem živimo. Možda nije kriva samo vlada, već je i naša krivica. Vidim da mnogi ljudi preuzimaju različite odgovornosti, a da ne umeju da rade posao. Na primer, mnogo profesora koji jednostavno ne znaju kako se to radi. Neko može biti sjajan stručnjak, ali ne zna kako da prenese učenicima znanje koje ima. To je veliki problem. A mladi imaju i porodične, finansijske probleme, probleme sa profesorima, ili ponekad i lične probleme, znate ...

M: Dakle, učešće dolazi iz pobune?

I2: Tačno, baš kao što je rekao. Mladi su veoma revoltirani i kada bi znali šta se sve događa, ko zna šta bi uradili. Možda bismo trebali da im kažemo da se žale, da zagovaraju, jer je to njihovo pravo. S druge strane, imamo i decu ljudi koji su privilegovani, koji su veoma bogati i nemaju tih problema.

M: A oni (oni koji su revoltirani) ne učestvuju?

I2: Da, ne učestvuju.

M: A kada bi oni bili aktivni?

I2: Većina njih je revoltirana i imamo dobru priliku, možda da ih obavestimo o problemima, o stvarima koje mogu da urade. Da im kažemo da mogu nešto da promene i kako da to učine. Da im kažemo da ne mogu da očekuju da će se promena dogoditi ako se ne pokrenu. Kažem im da se zalažu, da se organizuju, da pokrenu proteste i mitinge ili da pronađu neki drugi način da izraze svoje nezadovoljstvo. Govorim im kako da to urade, da odaberu demokratski način. I oni to ponekad rade, znate, ponekad pokušavaju, ponekad čak... Na primer, imamo mnogo inicijativa koje delimo na Fejsbuku, a neke su bile dobre. Često predlažem: „U redu, kad imate nešto, neke informacije, pošaljite ih, podignite glas i pošaljite ih drugima što je pre moguće“. I oni to odmah objavljuju.

Naravno, nepoverenje i nezadovoljstvo ne izazivaju uvek reakciju. Čak su i mladi sa manje iskustva razočarani kad vide da je društvo u kojem žive u statusu kvo, a to ih može pasivizirati:

M: Šta Vas motivirše, šta Vas na primer uključuje u konsultacije ili da insistirate da se vlada uključi u konsultacije. Na primer, kada je usvojen Zakon o mladima (Severna Makedonija), bilo je puno mladih ljudi koji su bili uključeni u proces konsultacija. Šta bi Vas motivisalo da se uključite?

I1: Kompetentniji ljudi u institucijama, u političkim strankama... Ljudi bi imali više poverenja. Mislim da im većina ljudi ne veruje i mislim da proces neće završiti onako kako bismo mi želeli da se završi. Na kraju...

M:...Drugi će odlučiti?

I1: Oni će donositi odluke, međupartijske, političke odluke. Oni zastupaju različite interese. Ne znam... Nikada nije sigurno, na primer, kada nešto potiče od mladih ljudi, inicijativa ili nešto slično, neka želja da se nešto promeni, da li će se to primeniti u punoj meri.

M: Da li Vas to demotivirše?

I1: Da. Mislim da se glas mladih ljudi neće pravilno čuti, već će samo biti iskorišćeni. Ne samo mladi, već svi, ali u ovom slučaju mladi ljudi. Generalno, nemam poverenja u institucije, političke stranke i sve donosiocje odluka, zakonodavna tela.

M: Dozvolite mi da vam pročitam šta je I2 podelio putem četa: „Ja se lično ne vidim ovde, jer ovde mogu da napreduju samo ljudi koji su „nečija“ deca i slično. Počeu od socijalno ugroženih, jer se tim mladim ljudima ne može obezbediti adekvatan posao jer postoji velika diskriminacija. Čak i kad bismo pokrenuli inicijativu za zaustavljanje te diskriminacije, niko nas ne bi saslušao. Pre izbora, političke stranke im obećavaju sve, samo da bi dobile svoj glas, ali za njih se nikada ništa ne radi.

I3: Ne slažem se. To je njegovo mišljenje. Ja sam, ipak, posvećen pokušaju da promenim standarde u politici, da ih bar malo podignem. Da bi se mladi ljudi, koji veruju da nešto treba poboljšati, bar malo borili za to. Jer, niko nam ništa neće dati, posebno oni ljudi koje smatramo nesposobnima. Kritikuemo ih, ali u stvari ne radimo ništa, samo sedimo po strani i želimo da pobegnemo odavde. A tada od ove zemlje neće ostati ništa.

Jednom kada postoji motivacija, odakle god ona dolazila, mladi ljudi koriste različite načine da deluju i učestvuju u procesima koji smatraju važnim i smislenim. Na prethodno predstavljeno široko razumevanje učešća, dolazi i niz alata i oblika koje mladi ljudi imaju na raspolaganju - neki već postojeći, a neki stvoreni da služe njihovim potrebama.

UČEŠĆE MLADIH - ALATI I OBLICI, I INSTITUCIJE

U većini fokus grupa izražena je jasna razlika između formalnog i neformalnog načina na koji se mladi mogu uključiti i prednosti i nedostaci oba. Takođe, jasno je prepoznata potreba i razumevanje da su alati i oblici bolji ako omogućavaju izražavanje kreativnosti, čak iako to ne pruža efikasnije ili delotvornije učešće. Naredni citat nas jasno podseća na nalaz iz prethodnog poglavlja o tome kako je podrška važna za motivisanje učešća, i pruža uvid i uvod u neke različite mehanizme učešća: *Želeo sam da dodam nešto, budući da govorimo o određenim mehanizmima. Kada mi (omladinska organizacija) želimo da upoznamo mlade sa tim šta je učešće, kako da učestvuju... mi se fokusiramo na različite radionice i vršnjačku edukaciju kao prvi korak u osnaživanju za pokretanje inicijative. Jer najčešće, nakon što to prođu, kad su edukatori, treneri i slično, oni uspostavljaju sopstvene inicijative i počinju da veruju u aktivizam i zagovaranje, a kasnije se ponekad pridruže nekim organizacijama. Ili se ne pridruže, sve zavisi, ali oni istinski veruju u ono što govore, istinski veruju u neki cilj koji zajedno dele. Zato mislim da je vršnjačko učenje, kao nešto što radim već dosta dugo, dobar način za uključivanje mladih. ... S druge strane, želeo bih da napomenem mehanizam koji se još uvek razvija u našoj zemlji (Srbija), ali imao sam priliku da radim na njegovom uvođenju, a to je „strukturirani dijalog“. Ne znam da li je neko čuo za to, to je poseban mehanizam za uključivanje mladih u dijalog sa donosiocima odluka. Trenutno se razvija u Srbiji i nadam se da će se više razvijati u narednom periodu, jer je to dobar primer kako funkcioniše mehanizam učešća. Inače, to je mehanizam koji je ovde prenesen iz EU. Postoje neki mehanizmi koji su vrlo dobro osmišljeni u EU. Po mom mišljenju, kao i po mišljenju drugih stručnjaka, ovi (mehanizmi) zaista funkcionišu i nadam se da ćemo uspeti da ih prenesemo ovde. To je prilično veliki izazov, jer je ovde i u EU, kada govorimo o uključivanju mladih, situacija potpuno drugačija.*

Ispitanici su svesni postojećih formalnih mehanizama i njihovih koristi, poput legitimnosti, efikasnosti ili odgovornosti koju pružaju. Pa ipak, oni su takođe svesni da ponekad ti mehanizmi uopšte ne funkcionišu, ili ne funkcionišu u meri u kojoj bi to trebalo. Ili da (mladi) ljudi ne znaju da određeni mehanizmi uopšte postoje i kako ih koristiti:

I1: Postoje Saveti za mlade i oni bi trebalo da funkcionišu i preko njih bi mladi mogli da komuniciraju sa javnošću. Ja, isto kao i on (prethodni ispitanik), sigurno nećemo biti pozvani u diskusiju (u vezi sa rešavanjem pitanja nekih studenata o ispitima), ali predstavnik Saveta bi mogao da bude pozvan, da izrazi naše stavove. Mladi mogu stvari da uredi interno, ali obično postoji neko ko se ne slaže ili smatra da nije u redu ono čemu se odlučuje ili želi da predloži... Uvek je tako, i uvek će biti. I zato kažem da je zastupanje važno, poput omladinskog saveta – zastupaće stavove mladih i trebalo bi da bude funkcionalan. Imao sam mali projekat, bio je u Krivogaštanima, u Prilepu. Mladi su bili uključeni u formiranje saveta za mlade, kroz koji su uspeali da deluju, odnosno da javno predlože različita rešenja...

M: Hvala. Mislim da je I2 hteo nešto da kaže.

I2: Moram da se složim sa I1, jer u jednom dužem periodu kada su mladi želeli da izraze svoje mišljenje, ponekad bi to bilo pomalo ad hoc i bez analize kakve će efekte ta odluka ili zahtev proizvesti. Oni razmišljaju samo o jednom određenom pitanju, u određeno vreme. Kao, na primer, sa onim univerzitetskim ispitima. Svi su želeli da polažu fizički, a nakon mesec i po dana, kada su ispiti počeli da se zakazuju, setili su se da moraju da putuju, da neće moći da budu u učionici ako bude više od deset učenika, da će taj ispit možda morati da polažu noću ... Dakle, mislim da mladi ljudi žele da učestvuju u donošenju odluka, ali mi (omladinski radnici) im moramo malo pomoći, obezbediti mehanizme i reći im kako da budu zastupljeni ili da zastupaju, kako ne bi izgubili legitimitet...

A što se tiče mehanizama, postoji mnogo mehanizama. Možemo početi od lokalnih saveta za mlade o kojima je I1 govorio; u svakoj opštini treba da postoji lokalni propis o mladima i opština treba da ih podrži; zatim Nacionalni savet za mlade - gde treba da budu zastupljene sve omladinske organizacije; lokalne organizacije i univerzitetske skupštine ...

Dakle, ti mehanizmi učešća, i mi kao predstavnici i nosioci mehanizama učešća, moramo biti poznatiji među mladima, tako da mladi mogu doći kod nas, a mi onda možemo zastupati njihova mišljenja. A ako neko od mladih ljudi... ne želi da učestvuje preko nas, sigurno je tu ENER (Jedinstveni nacionalni elektronski registar propisa Republike Severne Makedonije), kao platforma kroz koju svako može da izrazi barem svoje mišljenje.

M: Koliko mladih ljudi zna za ENER?

I2: Pa, iskreno, u ovoj (fokusnoj) grupi možda Vi i ja, a van ove grupe možda 0,01% ljudi.

M: Mislim da su i I1 i I3 potvrdili da znaju šta je ENER. Da, to je vrlo dobar mehanizam za uključivanje javnosti u proces. Ako se pravilno koristi, može biti vrlo efikasan.

I3: Takođe bih želeo da dodam, ako to nije problem, pošto smo pomenuli savete mladih, nacionalni savet... Mislim da je ozbiljan problem što saveti mladih ne funkcionišu. Mislim, ne funkcionišu, ne svuda. Kada funkcionišu, i to je izuzetak, većina saveta zapravo ne zna o čemu se tu radi i šta bi primarni cilj saveta za mlade trebalo da bude. Mogu da pričam o svom gradu - mi (omladinska organizacija) sarađujemo sa omladinskim savetom i sve to, ali oni ne znaju svoj početni cilj, nije im jasno šta je omladinski savet i koje su funkcije omladinskog saveta, šta treba da radi.

Čini se da je situacija slična i u Srbiji: *Želeo bih da zaključim, pored toga, da, iako postoje određeni mehanizmi kroz institucije koji se koriste i postoji neki neformalni pristup ili vršnjačka edukacija, i različite radionice i angažovanje mladih na takve načine da su kasnije oni ti koji vode neke inicijative. Mislim da je neki neformalniji pristup izuzetno važan jer pruža neku vrstu kontinuiteta. Najveći problem kada je neka institucionalna podrška u pitanju, bar iz mog sopstvenog iskustva ili kruga ljudi u kojem se krećem, jeste taj što ona nije kontinuirana. Dolazi jedna vlada i primenjuje jednu tehniku, a onda se vlada menja, tako da ta tehnika više ne važi. Nailazio sam na situacije u kojima mladi ljudi, koji nisu preterano uključeni u donošenje odluka, uče i naviknu se na sistem putem kojeg nekako mogu donositi odluke, vršiti određeni uticaj, počnu da veruju da odlučuju o stvarima – ali nakon sledećih izbora taj sistem više ne važi.*

Ovaj prethodni citat takođe pokazuje jednu neočekivanu osobinu neformalnih mehanizama učešća - kontinuitet, koji bi se očekivao od formalnog, institucionalizovanog. Takođe, čini se da se neformalna sredstva ili ona formalna koja omogućavaju izražavanje kreativnosti doživljavaju pozitivnije. Ona su spontanija, a mladi ljudi imaju jači osećaj vlasništva jer ga stvaraju iz sopstvene potrebe: *Želeli smo da primenimo jednu ideju u zajednici u kojoj živimo, a oni (lokalna uprava) su rekli da će pokriti finansije i logistiku, pa su se mladi ljudi aktivirali. Ili, na primer, imate Savete učenika. Obično preduzimaju inicijative, sami ukrašavaju školu, crtaju... Posebno u Uroševcu imamo „Mural Fest“ koji se u stvari već intenzivno dešava i u drugim opštinama, čak i u Prištini. Kroz njega zamenjujemo sve oštećene fasade freskama, a time i obogaćujemo javni prostor. A kroz njih, kroz umetničke forme, mladi, naravno, često izražavaju svoje nezadovoljstvo javnim politikama. Postoji još jedan dobar primer sa Kosova* koji je okupio mlade oko sličnog pitanja: ukrašavanje grada za zimske praznike. Prikazuje kako se mladi mogu više angažovati ako im se pruže inovativne mogućnosti za konsultacije i aktivizam:*

I1: Takođe se bavimo pitanjima koja nisu deo projekta. Na primer, kao član organizacije, projekat na kojem radim odnosi se na ekstremizam, ali takođe sam ekolog i feministkinja i aktivna sam u mnogim pitanjima. Možda ovaj primer zvuči smešno, ali nama ovo nije bilo smešno. Reč je o ukrašavanju grada za Novu godinu, što nije učinjeno (od strane vlasti), čak smo razgovarali i sa organizacijama civilnog društva i niko nije želeo da reaguje. Tako sam počela da stavljam objave na društvenu mrežu i počela da „napadam“ opštinske vlasti. Koristila sam satiru i slično... I na kraju je to učinjeno (grad je bio ukrašen). Do nedavno su me nazivali „novogodišnjim aktivistom“. Dakle, ovo je jedan primer...

M: Da li su ti se mladi pridružili u ovoj inicijativi?

I1: Mislim da jesu, i oni su se šalili, komentarisali...

Još jedan primer iz Srbije govori o spontanoj prirodi takvih mehanizama i o tome koliko široki i inkluzivni mogu biti: *Definitivno bih rekao da mladi ljudi možda nisu svesni koliko je važno njihovo učešće i da je neformalni mehanizam koji ste pomenuli veoma važan, barem kao početni korak za pokazivanje neke inicijative. Sećam se situacije sa protesta kada je uhapšen mladić koji je imao 17 ili 18 godina i kada je cela škola izašla da protestuje zbog toga. Bio sam oduševljen njihovom inicijativom i kako su to mirno učinili. Mislim da bi takve (neformalne) inicijative trebalo da postanu uobičajeni pristup za neke druge probleme sa kojima se mladi ljudi suočavaju, čak i u srednjoj školi. Na primer, ako su nezadovoljni nastavnikom, na neki neformalan način mogu pokušati da reše problem. Znam (nezadovoljstvo nastavnikom), možda je to malo banalan primer, ali na tom srednjoškolskom nivou - ako se tako nešto razvije u čoveku u srednjoj školi, onda kada odraste shvatiće neke stvari i biće im lakše da se angažuju. Rekao bih da je za mlade od 15 do 20 godina neformalan način funkcionisanja i organizovanja veoma važan. I nadam se, kao i on (prethodni ispitanik), da će se ovi mehanizmi poboljšati u budućnosti. Novi Sad je očigledno bio dobar način za to. Nadam se da ćemo i u Beogradu imati nešto slično.*

Mnogi primeri neformalnih mehanizama tokom rasprava u FG, uključujući i ovde predstavljene, zasnivaju se na upotrebi interneta. Sigurno je da je čak i poslednji ovde predstavljeni primer - o protestu srednjoškolaca - bar donekle bio organizovan putem interneta. To je neizbežno s obzirom na činjenicu da su mladi koje smo uključili u studiju i mladi o kojima učesnici u FG govore *digitalni domoroci*. Ovo otvara potpuno novi set pitanja o tome koliko su formalni, institucionalni mehanizmi participacije inkluzivni, s obzirom na to da se obrasci i navike omladinske komunikacije zapravo ne uklapaju sa načinom na koji su institucije postavljene i vole da komuniciraju. Nažalost, ovo je izvan delokruga ove studije, ali ispitanici su pokrenuli neka važna pitanja kada su govorili o internet komunikaciji uopšte: bezbednost, nesporazum i lažne vesti. Širom grupa očigledno postoje različiti stavovi o dobrim i lošim stranama korišćenja interneta, ali definitivno postoji svest i donekle zabrinutost u vezi sa rizicima korišćenja interneta:

M: Pitanje za sve: koje su loše, a koje dobre strane kada se internet koristi za učešće mladih?

I1: Nisam siguran. Kao što kaže moj kolega, s obzirom na to da ga nismo mi stvorili, da vrlo često ne bismo kako ćemo ga koristiti, ali smo primorani da ga koristimo na određeni način. Međutim, to je mašina za ispiranje mozga koja aktivno radi na tome (ispiranje mozga) više od jedne decenije...

M: I2, molim Vas, recite mi, šta vidite kao pozitivno i može li internet imati neke pozitivne efekte?

I2: Može, sve dok postoje slobodni ljudi koji ga koriste. Koliko god su ljudi bili slobodni na internetu. Ali očigledno je da je internet postao mnogo manje slobodan u poslednjih deset godina nego što je bio kada je pokrenut. Počevši od nekih jednostavnih stvari: svi se verovatno sećate kada YouTube nije imao komentare, nije vas ništa vodilo do nekog video zapisa, samo ste lutali tom elektronskom platformom i mogli ste da dobijete šta god želite, a niko nije mogao da plati da vas brže odvede do njegovog videa... koliko je internet uopšte način da ljudi postanu svesni kada je napravljen da bi ljudi postali manje svesni? ...ako postoji softver ili nešto što omladinu čini aktivnijom - ne mislim na društvene mreže, mislim na neki softver koji bi, na primer, posebno osigurao da se njihov (omladinski) glas čuje u Crnoj Gori - tada mislim da je Internet veoma pozitivan.

M: I3?

I3: Delim ovo mišljenje sa I1, jer mislim da su društvene mreže sada više nasilne - imate puno tih lažnih informacija... Na primer, moji roditelji, moja majka - kad vidi nešto na Fejsbuku, misli da je 100 % tačno i ne možete je ubediti da nije...

M: I4?

I4: Želeo sam da kažem da sam malo stariji od ostalih, pa sam pažljivo slušao Vaša iskustva i zaista sam mi je ok da imate različita mišljenja, ali takođe bih želeo da nas podsetim da se nalazimo u 21. veku i moramo da nastavimo... Mladi moraju na pravi način da koriste društvene mreže ... na nama je da razmišljamo o tome kako ćemo ga koristiti i na koji način, ali ne da budemo potpuno pasivni i da ga ne koristimo. Danas kada niste na društvenim mrežama jednostavno ne postojite ...

I5: ...Želeo bih da se osvrnem na ono o čemu smo ranije govorili – na internet i na savršen način za učešće. Mislim da je neophodno koristiti internet, koji ima i svojih loših strana, ali ima i prednosti. Ono što je on (prethodni ispitanik) spomenuo o onome što se dogodilo negde na Zapadu, a znamo da je Arapsko proleće započelo na društvenim mrežama. Pa, onda ono šta se dešava u našoj zemlji (Crnoj Gori), a u Srbiji je isto to (protesti) započelo putem društvenih mreža, mada smo videli i neke neprijatne scene (nasilje na protestima), ali opet vidimo da je to je način izražavanja mišljenja. To su ekstremni primeri, ali tako ljudi izražavaju svoje stavove i pokreću neke inicijative.

Pitanje interneta će ponovo biti aktuelno kada analiziramo kako je kriza COVID-19 uticala na učešće mladih. Ali pitanje mehanizama, posebno u vezi sa formalnim i neformalnim diskusijama koje su se odvijale u FG, dovodi nas do važnog pitanja institucija i kako ispitanici doživljavaju njihovu otvorenost. Ova sklonost učesnika u FG ka neformalnom mehanizmu učešća može proizaći iz činjenice da institucije, koje bi trebalo da budu „domaćini“ formalnih načina učešća, i nisu tako dobar domaćin. Iz mnogih primera u ovom i prethodnom poglavlju videli smo da je članstvo u političkim strankama ponekad jedini način uključivanja. Ali postoje i druga pitanja u institucijama koje su učesnici u FG izrazili, a koja su još uvek prilično povezana sa političkim strankama koje su ponekad jedini kanal za horizontalno kretanje: *To me je podsetilo na javnu raspravu koju smo organizovali. Lokalna opština je dobila sredstva od Svetske banke za izgradnju sportskog terena, multifunkcionalnog mesta za rukomet, odbojku, itd. Dakle, oni su dobili te investicije, angažovali stručnjake, napravili plan izgradnje, izgradili stadion - ali su zaboravili da naprave sedišta za gledaoce. Dakle, na ovom javnom slušanju, trener odbojkaške reprezentacije, rekao im je: „Sve je u redu, ali trebaju nam druge stvari. Na primer, gde su mesta? Zašto ne stavite dva reda sedišta jer imamo devojkice koje imaju porodice i druge goste koji žele da sede dok gledaju utakmicu. A onda su ljudi iz opštine odgovorili: „Pa kako to da nam nikada nije palo na pamet da se sastanemo sa vama ranije?“ Rekao sam im ... moraju da uključe ljude koji koriste stadion, jer nema potrebe da se sastaju sa mnom, jer se nikada u životu nisam bavio sportom. Moraju da razgovaraju sa košarkaškim timom, odbojkaškim timom ... Dakle, taj sastanak je trajao dve minute ... To je veliki gubitak. Dva reda stolica, za koje sada kažu da ne mogu da ih dodaju, jer je izgradnja gotova, pa...*

Škole i univerziteti pružaju mogućnost mladim ljudima da se uključe, a to posebno primećuju učesnici u FG sa Kosova* i Crne Gore. Naročito dok pohađaju fakultete, mladi su aktivniji i angažovaniji tokom studija (putem Saveta studenata i slično) o pitanjima koja ih direktno pogađaju, ali retko o onim koja se ne tiču njihovih studentskih pitanja.

Kada se mladi uključe u aktivizam, posebno ako su ih podržali ili pozvali vršnjaci, obično postoji neka omladinska organizacija, druga organizacija civilnog društva (OCD) ili neformalna grupa kroz koju mlada osoba može da nastavi da bude aktivna i gde on/a može dobiti druge mogućnosti da se uključi. Ovo je posebno važno jer OCD mogu pružiti kontinuiranu podršku mladim aktivistima, kao i lakši pristup formalnim procesima učešća i institucijama u kojima se ti formalni procesi odvijaju. Međutim, budući da komunikacija sa birokratskim institucijama, poput međunarodnih donatora i opštinskih ili nacionalnih vlasti, postaje dominantna i česta, (omladinska) OCD preuzima specifični žargon koji ponekad odbija mlade aktiviste: *Verujem da je jezik koji se koristi u komunikaciji sa mladima veoma važan, jer ... možda ne svaka mlada osoba u Srbiji, ali 90% mladih u Srbiji zapravo želi da napravi neke promene. Veoma je važno kako ga definišemo (alat koji oni mogu koristiti). Ako ga definišemo na nekom „projektnom“ jeziku, koristeći neke termine iz nevladinih organizacija koji ljudima koji su izvan tog sveta nisu jasni, mislim da je malo verovatno da očekujemo da ćemo naići na nečije interesovanje i da će nas neko saslušati.*

Institucije imaju sličan problem, ali možda iz drugog razloga. Ponekad nisu transparentne, takođe imaju tendenciju da koriste jezik koji većina ljudi (uključujući i mlade) ne razume u potpunosti ili koriste ekskluzivne kanale komunikacije, poput veb-stranica koje nisu toliko popularne i nisu toliko posećene:

I1: *Opština je objavila sve dokumente i sve što je potrebno na veb-stranici. Ali ljudi ne koriste te veb-stranice. Kada ljudi žele da odgovore dobiju od opštine, oni ne idu na veb-stranice da bi ih pronašli, već idu na Facebook i pišu im ili idu direktno u opštinu ... Ljudi misle da nema transparentnosti jer nisu obavешteni, jer ne znaju kome da se obrate za informacije. Podrazumeva se da, da bi bili informisani, građani moraju biti posvećeni. Ali da biste bili informisani na Kosovu*, morate biti veoma angažovani. Na primer, da biste pronašli dokument na veb-stranici ... izveštaje o troškovima, na primer: odeljenje za finansije objavljuje jedan izveštaj, kancelarija gradonačelnika drugi, a lokalna skupština treći.*

M: *To znači da ovaj način komunikacije nije baš prilagođen korisnicima?*

I1: *Ne, nije prilagođen korisnicima jer je nejasan. A onda, ako ste primorani da ponovo pozovete nekoga koga poznajete u Opštini i pitate ga o nečemu što vas zanima, onda izbegavate taj „evropski“ način i vraćate se na način na koji se stvari obično rešavaju na Balkanu. Ne mislim da su transparentni, jer opet, kada nemaju saradnju sa građanima, nema prostora za transparentnost. Ne možete reći da postoji transparentnost i javna rasprava kada će se na debati pojaviti samo 20 ljudi.*

COVID-19 KRIZA I UČEŠĆE MLADIH

U uvodnim poglavljima je već navedeno da je očekivanje da ispitanici analiziraju i predviđaju svaki dalji razvoj i veze između COVID-19 i učešća mladih, s obzirom na to da je pandemija još uvek u toku, nepravedno i nerealno. Međutim, postoje određeni nalazi koji bi nam mogli pomoći da razumemo koje su neke od početnih reakcija i saznanja učesnika u FG koji bi nas mogli uputiti na moguće korelacije između ova dva fenomena.

Kada je reč o proceni kako su različite nacionalne i lokalne vlasti reagovala na pandemiju, u grupi je drugačija situacija. Iako se većina ispitanika slaže da su početne stroge mere bile neizbežne, *budući da je sve bilo novo i niko nije znao sa čime imamo posla, čini se da su mladi u FG iz Srbije nezadovoljni činjenicom da nacionalne vlasti isprva virus nisu shvatili dovoljno ozbiljno, a onda je odjednom prešla na vrlo stroge mere. To je stvorilo osećaj nepoverenja i dodatnu neizvesnost: Definitivno mi se nije svidelo to što je to u početku bila šala ne samo ljudima oko mene ... već i našim vlastima, bilo je smešno. „Preživeli smo sankcije i možemo preživeti koronu“. To je bio početni pogrešan korak, jer su to ljudi tada slušali i mislili da to nije ništa strašno i nije im bilo stalo ni do kakvih mera. Mogu to donekle da razumem.*

Poput zajedničkog razumevanja među gotovo svim učesnicima u FG da su stroge mere bile neizbežne na početku pandemije, bez obzira da li su im se svidele ili ne, ono što je svima zajedničko je da ne vide da te stroge mere zaista sprovode građani (posebno nakon što su se ljudi malo opustili), niti su ih lokalna i nacionalna uprava strogo sprovodile i njima upravljale: Na početku je bilo veoma dobro, ali možemo reći da je to bila katastrofa od sredine maja ... kada uđem u zgradu opštine, jer na primer, u opštini Uroševac nema dezinfekcionih sredstava ... ponekad kada odem, oni uopšte nemaju maske, obezbeđenje pušta ljude da obavljaju posle i pakuje dokumenta ili šta god već moraju da urade. Još je gore što bi službenici koji rade u javnim institucijama trebalo da daju primer građanima, ali naprotiv ...

Način na koji ovi mladi ljudi procenjuju reakcije zvaničnika i kako vide organizaciju i aktiviranje mladih na različite načine (ili neaktiviranje, kao što su neki od ispitanika iz BiH i Crne Gore pomenuli) daje osnovu za njihovo razumevanje o tome kako bi ova pandemija ili druga slična kriza koja se može pojaviti mogla uticati na to kako će i na koji način mladi ljudi učestvovati u donošenju odluka. S jedne strane, oni prepoznaju da se sistemi koji nisu otvoreni za učešće sve više zatvaraju u vreme krize, i slično - da sistemi (poput zdravstva) kojima se ne upravlja valjano i koji se ne uspostavljaju pravilno, još više izneveravaju kada su najviše potrebni:

I1: Ne bih da se ponavljam, ali pošto smo razgovarali o učešću, mislim da je država pokazala koliko je malo zainteresovana za takve stvari. U to vreme (izbijanje pandemije) videli smo sistem koji je toliko puta pucao, a jedini način da se (vlada) nosi sa toliko ljudi bio je zaključavanje i apsolutna kontrola. I mislim da smo mu zato podlegli kao jedinoj opciji u našoj zemlji. Mislim da mi bukvalno nemamo kapacitet da učinimo nešto bolje ...

M: ... obično se u toku krize ljudi okupljaju oko lidera i to je nekako normalna reakcija, tražite neku sigurnost, tražite nekoga ko će vam reći šta treba da radite ... Šta mislite o tome, da li je to nešto pozitivno ili negativno u našem slučaju?

I2: To je teško pitanje, ali potrudicu se da odgovorim. Videli smo puno pozitivnih aspekata lidera, državnika kao što je Italija, njihovog premijera koji je podsticao građane da se pridržavaju mera, podsticao ih da pobeđu ovaj virus. Ljudi nisu bili zastrašivani i optuživani, kao kod nas (Srbija).

M: I3?

I3: Mislim da će se mnogi problemi našeg društva, koji nisu nimalo beznačajni, tek isplivati na površinu. Evo vidimo, oni se sada pojavljuju. Cenzura medija koja je tada postojala nekako je odgovarala celokupnom režimu ... Ne, ne mislim da su ljudi, barem mlađa populacija, tražili vođu, jer u našoj zemlji ljudi moraju da se brinu o sebi, nažalost. Mi nemamo funkcionalne institucije, pa ih nismo imali ni u ovoj situaciji. Ovo sada jasno vidimo i potpuno je suludo održavati izbore usred pandemije ...

Mislim da nas je situacija zatekla nespremne, i to je normalno, i očekivalo se da sistem neće funkcionisati, ali ne u ovoj meri. Iskustvo sam i još uvek prolazim kroz postupak i procedure kada imate virus korone, jer sam jedan od obolelih. Mogu da kažem da sistem podrške koji je uveden za COVID-19 ne funkcioniše sa mnogo aspekata.

Sa druge strane, postoje pozitivni ishodi pandemije koji su prepoznati u svim FG. Prvo, to su solidarnost i aktivizam mladih, njihovo angažovanje i spremnost da pomognu svojim vršnjacima, starijim osobama i drugim ljudima kojima je potrebna pomoć:

I1: Jedna lepa stvar koju sam video je da su (mladi) želeli da pomognu i da su zaista pomagali tokom ove pandemije. Da su stvar uzeli u svoje ruke i aktivno učestvovali u pomaganju starijim sugrađanima, osobama sa invaliditetom koji nisu bili u mogućnosti da nabave lekove i hranu. Naše društvo je veoma solidarno u ovim teškim trenucima i veoma mi je drago što se ta solidarnost probudila, što žele da pomognu, što žele da se angažuju ...

M: I2, šta Vi kažete na to?

I2: Slažem se sa svima vama. Mislim da su mladi ljudi, u pravom smislu te reči, lideri budućnosti. Tokom ove situacije oni su to pokazali svojim idejama i inicijativama, spremnošću da pomognu na terenu i spremnošću da organizuju razne online sastanke i inicijative.

Još jedan važan pozitivan ishod je usredsređenost na lični razvoj i zapravo stav o korišćenju onoga što postoji u datom trenutku: *Ako postoji nešto dobro u celoj ovoj situaciji, to je trenutak kada su se svi zaista okrenuli upotrebi postojećih tehnologija radi nastavka komunikacije i učenja ... Možemo videti koliki procenat e-bankarstva je iznenada zaživeo u Srbiji. Tako nešto se moralo dogoditi da bi ljudi shvatili*

kakvu korist imaju od toga. Mislim da je celokupna ova situacija otvorila mnoštvo novih polja u kojima će ljudi morati da pronađu načine da koriste tehnologiju koja je na raspolaganju. Dakle, neke prepreke koje su nekada bile stvarne - trenuci u kojima bi mladi ljudi odustali - više neće biti prepreke. Kao što smo videli, određeni fakulteti drže predavanja na isti način na koji sada razgovaramo ... sada u nekom smislu sve institucije i sva preduzeća takođe moraju pronaći neke odgovorne načine kako da se pozabave temom kako nastaviti da funkcionišu u svemu ovom što je novo. Mislim da se generalno kao nacija okrećemo tehnologiji. Ali s druge strane, mislim da koliko god to olakšalo taj momenat učešća, jer sada svako može da radi stvari od kuće, moramo biti vrlo oprezni da u nekom trenutku ne budemo zloupotrebjeni. Još uvek je sve u razvoju.

Internet kao alat za učešće je već razmatran (vidi stranicu 31), ali je to pitanje ponovo pokrenuto fokusiranjem na efekte COVID-19. Primer u gornjem pasusu, kao i sledeći, takođe pokazuje uverenje da je COVID-19 doveo do toga da mladi više koriste Internet i da će to imati pozitivne efekte na to kako ljudi međusobno sarađuju:

I1: Mladi su se još više angažovali na Zoom sastancima, onlajn predavanjima, raznim onlajn seminarima, radionicama sa decom ... Uglavnom, što se tiče seminara i svega ostalog, postojao je način da se sve to uradi onlajn i da se maksimalno iskoristi vreme koje provodimo kod kuće: da naučimo nešto novo, da se povežemo sa više ljudi.

M: I1, da li mislite da svi ovi onlajn alati, kada je reč o omladinskoj akciji, da sada postoje neki e-alati, kao jedan od alata, metoda, za mlade da utiču na oblikovanje njihovih zajednica u budućnosti? Da li sam to dobro razumeo?

I1: Jeste. Upravo ova situacija sa korona virusom primorala je i stvorila pritisak na ljude da se više fokusiraju i nauče nešto više o tehnologiji i kako je primeniti u svakodnevnom životu. Pogotovo što se, na primer, koristi više onlajn alata za upis na fakultet. Studentima je mnogo lakše da se upišu i nauče nešto novo. Takođe, škole i univerziteti su počeli da nude više onlajn prostora, pružaju besplatne seminare, kurseve ... kako bi podržali mlade i čak stariju populaciju što je više moguće, tako da mislim da je to dobro s jedne strane.

Međutim, ne vide svi mladi učesnici u FG samo pozitivne aspekte u pogledu toga kako bi internet mogao uticati na učešće mladih - uprkos tome što su počeli da koriste internet nakon što je prestao da bude besplatan resurs i gotovo je u potpunosti komodifikovan, neki ukazuju na negativne aspekte interneta, i kako to može (negativno) uticati i na učešće mladih:

Mislim da Internet pojednostavljuje neke stvari, ali to je mač sa dve oštrice. Mislim da ... svaki građanin Kine ima račune na nekoj aplikaciji i ispituje se da li je zadovoljan komunalnim uslugama u gradu, na primer, tako da vlada zna da li dobro radi svoj posao, da li je napravila neku grešku, šta treba da ispravi, šta da radi, itd. Mislim da je na taj način internet koristan, ali kao sredstvo za širenje dezinformacija ili kao masovni medij koji može uticati na to kako se formiraju mišljenja, može se zloupotrebiti.

Konačno, većina učesnika u FG je optimistična u smislu da će mladi iz regiona i dalje biti aktivni i više uključeni u donošenje odluka:

M: I1, šta Vi mislite? Kako će ova kriza uticati na ovaj proces učešća mladih u budućnosti?

I1: Iskreno se nadam da će se mladi još više baviti donošenjem odluka, pomaganjem, pa mislim da bi toga trebalo da bude više nego što je sada i u odnosu na period kada je kriza počela.

M: I2, šta Vi kažete na to i šta očekujete?

I2: Uvedene zaštitne mere, zaista mi se svidelo - donelo mi je neke dobre stvari, kao i ljudima oko mene, ali ne znam kako su ostali mladi ljudi reagovali na to. Mislim da nisu bili previše oduševljeni i da u svemu tome nisu videli mnogo dobrih strana ... Nadam se da su zatvaranje i izolacija uticali na buđenje želje za učešćem, veću želju za druženjem i pojavu neke želje kod mladih ljudi. Nekako verujem da nam je izolacija pomogla da se malo probudimo.

I3: Mislim da će sve sigurno ići nabolje što se tiče učešća mladih. Mislim na zastupljenost mladih u organizacijama. Nisam siguran koliko će godina proći i kako će proteći, ali siguran sam da će učešće i posvećenost mladih u bilo kojoj organizaciji ili instituciji biti vrednovani na mnogo višem nivou.

I4: Delim njihovo mišljenje. Ljudi će zahtevati ostvarivanje sve više i više svojih prava, a to zahteva uključivanje, to je to jedini način da se postigne cilj, pa će morati da budu aktivni. Svi bi želeli da se desi promena, bore se da se neke njihove ideje ostvare i to mogu samo putem sistema i sigurno će više ljudi biti uključeno.

MLADI ZAPADNOG BALKANA I EU – ZAJEDNIČKE I MANJE ZAJEDNIČKE VREDNOSTI

Analiza dokumenata je pokazala trendove među mladima kada je reč o proceni vrednosti EU i koliko su te vrednosti važne za mlade uopšte. Učesnici fokus grupa u velikoj meri podržavaju EU integracije, pa je važno znati šta ih čini pristalicama procesa pristupanja EU i kako se oni osećaju s obzirom na to da proces traje dugo za čitav Zapadni Balkan.

Učesnici FG su razočarani dužinom trajanja ovog procesa. Postoji razlika između onih koji okrivljuju svoje zajednice jer se nisu promenile dovoljno brzo da dostignu standarde s jedne strane i onih koji misle da ni EU ne radi „svoj deo posla“ s druge strane. Postoji nekoliko citata koji pružaju vrlo jak argument o važnosti pridruživanja EU, kao i zašto je tempo procesa spor:

Baš kao i drugi, mislim da i mi (Albanija) napredujemo sporo, ne baš sporo, ali sporo. I mislim da će proći puno vremena i da je sve što nam je EU dala, sve je još uvek u početnoj fazi, još nismo zatvorili poglavlja i imamo mnogo toga da uradimo u vezi sa korupcijom ... I potrebno nam je vreme, mnogo vremena za pridruživanje Evropskoj uniji.

Čini mi se da je on (prethodni učesnik FG) pomenuo da postoje kriterijumi, takozvani kriterijumi iz Kopenhagena i Madrida. Međutim, ti kriterijumi se nekako ostavljaju po strani, a pridruživanje EU je uvek politička odluka. Najbolji primer dolazi iz 2007. godine, iz Bugarske i Rumunije. Da li mislite da u Bugarskoj i Rumuniji nema korupcije, da postoje efikasne institucije? Daleko od toga. To je bila isključivo politička odluka da se te zemlje pridruže EU i u tom trenutku je bila strateški važna.

Želeo bih da kažem da EU nije baš u tako sjajnoj situaciji kao što svi mislimo. Imate, u Mađarskoj, u Poljskoj ... Neću reći diktature, ali imate autokrate, koji vrše pritisak na nevladine organizacije ... Naročito u Mađarskoj gde se univerziteti zatvaraju ... Mislim da Crna Gora napreduje polako, vrlo sporo, mada naša Vlada to neće reći javno. Ali mislim da je to dobro ... Mislim da Crna Gora treba da postane dobro konsolidovana demokratija da bi postala članica EU, tako da se ne desi da, kada postanemo članica EU, skliznemo u autoritarizam. Zbog toga verujem da bi ovaj proces trebalo da se odvija polako, jer još uvek nismo zemlja koja poštuje sve evropske vrednosti.

Ranije sam mislio da ne treba da uđemo u EU, a sada mislim da bi trebalo, jer posebno nakon Bregzita i nekih stvari - osećam da je to faza kroz koju treba da prođemo. Jer mislim da je to suštinski test za standardizaciju države u modernoj eri. Dakle, generalno, to je test za Bosnu i Hercegovinu, to je sve. U pogledu ekonomije, ljudskih prava, itd. Da li uopšte možemo ići u korak sa svetom. EU je više poput dobijanja potvrde da smo više ili manje funkcionalni u savremenom smislu ...

Ali šta je to što EU (još uvek) čini privlačnom za ove mlade ljude? Šta je to što oni traže i nadaju se da će EU doneti? Pre nekoliko ilustrativnih citata, evo nekoliko ključnih reči - pozitivnih asocijacija i vrednosti kojima su učesnici FG dali prednost:

solidarnost
tolerancija

inovacija
rod

transparentnost

inkluzivnost

jednakost

multikulturalnost

obrazovanje

demokratizacija

volontiranje

Najviše se pominjalo obrazovanje, ne samo zato što su mladi ljudi sami zainteresovani za obrazovanje, već i zato što postoji široko shvatanje da je kvalitetno obrazovanje, koje promovise kritičko razmišljanje i ispitivanje stvari, od osnovne škole, od suštinske važnosti za demokratizaciju čitavog društva. Sledeći citat to navodi kao važnu naviku: *Jedino što me iznenađuje je razmišljanje i ponašanje njihovih mladih ljudi. Mlada osoba u Zapadnoj Evropi, kao i u Americi, zna da ima pravo da postavi pitanje, da ima pravo na protest. Na predavanjima kod mene u Banja Luci, mladi ljudi retko postavljaju pitanja ili preispituju profesovo mišljenje. Oni ga uzimaju zdravo za gotovo. Imali smo profesora kojem je zabranjen ulazak u Kanadu jer je napisao knjigu koja se zapravo temeljila na islamofobiji, a njegova ideja i predstavljanje islama bili su negativni. A onda sam bio zapanjen koliko mladih ljudi sa kojima sam sedeo na predavanju nije želelo da dovede u pitanje njegovo mišljenje, niko ne želi da dovede u pitanje da li taj profesor možda greši.*

Od učesnika FG je takođe zatraženo da odaberu grad koji je najbliži gradu EU, tj. grad u kojem bi se mogli osećati kao da su u EU. Učesnici su izabrali različita mesta, ali karakteristika svakog odabranog grada bila je slična. Ovaj kratki opis jednog grada u Crnoj Gori sumira ono što drugi učesnici povezuju sa EU: *Kolašin, rekao bih Kolašin, ozbiljno. Podgorica je najbliža konzumerizmu EU, sve je tu, ali nije tačno da ste u Podgorici najprihvaćeniji ili da se tamo najviše tolerišu razlike. U Podgorici živim poslednje 23 godine. Kolašin je grad koji poštuje inkluziju i toleranciju, dobru komunikaciju i strpljenje.*

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Teško je razmišljati o učešću mladih posebno (ili bilo koje druge posebne grupe) tamo gde su primeri prakse učešća i inkluzije uglavnom retki ili neefikasni. Demokratija je ugrožena na Zapadnom Balkanu. Vladajuće stranke blokiraju svaku vrstu učešća, imaju tendenciju da kontrolišu medije, javne resurse, čineći članstvo u političkoj stranci *sine qua non* za bilo koju vrstu napretka i razvoja. Ranije ove godine Freedom House je ocenio sve zemlje u regionu kao *prelazne ili hibridne režime*¹⁰⁷, definišući ovaj koncept kao: ... *tipično izborne demokratije koje ispunjavaju samo minimalne standarde za izbor nacionalnih lidera. Demokratske institucije su krhke i postoje značajni izazovi u zaštiti političkih prava i građanskih sloboda. Potencijal za održivu, liberalnu demokratiju nije jasan.*

Najnoviji Politički izveštaj Instituta za međunarodne odnose Clingendael¹⁰⁸ opisuje Zapadni Balkan kao regiju „zarobljenih država”: *Državni mehanizmi zarobljavanja selektivno jačaju vladajuću stranku i njeno rukovodstvo, dok slabe opoziciju i nezavisne institucije. Zarobljavanje države slabi efikasnost uslovljavanja EU i umanjuje kredibilnost procesa proširenja EU. Dalje opisuje zarobljavanje države kao ... proces u kojem se (politički) akteri infiltriraju u državne strukture uz pomoć klijentelističkih mreža i koriste te državne strukture kao plašt da sakriju svoje koruptivne radnje. Te političke elite mogu iskoristiti svoju kontrolu nad državnim resursima i ovlašćenjima u privatnu ili partijsko-političku korist. U svom najekstremnijem obliku, zarobljavanje države se uklapa u svaki deo i nivo društva i države, što dovodi do monopolizacije vlasti u rukama jedne političke stranke i njenog rukovodstva. Koristeći Srbiju kao studiju slučaja, naglašava da se javni resursi koriste za kontrolu medija, što omogućava srpskoj vladi da ostane odgovorna za narativ koji mediji oblikuju o srpskoj vladi i EU. Prikazujući situaciju sa bolnom preciznošću, predstavlja jedan od njenih efekata: kada korumpirana vlada kontroliše ko dobija (ekonomske) mogućnosti, a ko ne, mladi i talentovani ljudi često se radije odsele, što rezultira takozvanim fenomenom „odliva mozgova”, što je jedan od glavnih izazova na Zapadnom Balkanu.*

Navedena analiza je blizu toga da nam predoči osnovne uzroke ovakve situacije. Mogla je ući dublje u analizu uticaja koje velike sile imaju na region i kako utiču na oblikovanje demokratije ili njeno podrivanje (u određenoj meri zapravo i ide u tom smeru), i/ili dublje istražiti političku kulturu, demokratsku tradiciju i istoriju regiona kako bi se objasnila trenutna situacija. Ali čak i bez toga, ona jasno opisuje stepen razvoja demokratije, politički i socijalni kontekst uopšte, i prisiljavanas da se zapitamo da li je moguće bilo kakva građanska participacija u takvim režimima. Ili hajde da razmišljamo na još provokativniji način – postoji li nešto što mladi poseduju kako bi srušili barijere i otvorili demokratski proces, omogućavajući tako (sopstveno) učešće? Bez obzira na odgovor, diskusija i dijalog o učešću mladih bi trebalo da usledi odmah nakon uspostavljanja otvorenih demokratskih institucija, a na osnovu postojanja volje i opšteg skupa pravila koji uvažavaju i promovišu demokratske prakse i vrednosti, uključujući inkluzivno donošenje odluka. Jednom kada postoje temelji demokratije, trebalo bi da započnemo diskusiju i primenu različitih mehanizama i alata primerenih učešću mladih i rešavanju određenih pitanja mladih. Kao i učešće bilo koje druge grupe.

Opšta pitanja s kojima se suočavaju društva u ovom regionu su slična, a slični su i efekti koje imaju na mlade - ili na specifična pitanja sa kojima se mladi suočavaju. Kao što smo videli iz primera koje su opisali učesnici istraživanja, oni su sasvim svesni da vladajuće političke stranke imaju tendenciju da blokiraju učešće i da institucije na nacionalnom ili lokalnom nivou zapravo ne pružaju mogućnosti za dijalog niti su otvorene za učešće (mladih). Takođe, isto kao i naša društva, omladina je podeljena dominantnim narativima političkih elita. Etničke, političke ili druge podele, pa čak i polarizacija, očekivano su prisutne i manifestuju se u omladinskom korpusu kao i bilo koje druge. Međutim, da li ova zajednička pitanja, zajednička iskustva, uobičajena osećanja besa, razočaranja, prkosa ... mnogih mladića i devojaka, kao i zajedničke vrednosti i očekivanja - mogu zapravo biti osnova za izgradnju zajedničke platforme za inkluzivnije društvo, one koji će omogućiti mladima (i drugima) njihovo mesto u odlučivanju? Različita istraživanja jasno pokazuju da postoje podele u omladinskom korpusu. Jedno od ovih je očigledno u ovoj studiji - dok je grupa koja je učestvovala u diskusijama sa FG zainteresovana i visoko motivisana da učestvuje i bori se za veću otvorenost, u svakom društvu postoji većina koja nije zaista zainteresovana za učešće, verovatno skrajnuta mnogim neuspehim pokušajima demokratizacije i usporenim i nepravednim ekonomskim razvojem, ili aktivnošću bez rezultata i delovanjem političkih elita. Čini se da su i mladi zatvoreni u sopstvene balone u kojima potvrđuju svoja mišljenja i postaju manje voljni da se uključe u konstruktivan dijalog o zajedničkim problemima sa mladima iz drugih balona. Poverenje među ljudima trpi u takvom okruženju, što još više ograničava mogućnost za zajedničke i sveobuhvatnije i šire inicijative i akcije. Pojava lokalnih inicijativa i društvenih pokreta, obično zasnovanih na jednostavnim pitanjima lokalnog prioriteta koja su vidljiva svima u zajednici i/ili koja ugrožavaju čitave zajednice (poput pitanja gentrifikacije, investitora i urbanizacije usredsređene na građane, ekološke devastacije, korupcije ...), osim što nam daje nadu, ukazuje i na nisko poverenje u institucije, političke stranke i organizacije civilnog društva. Ljudi se sami okupljaju na skupovima, nisu baš voljni da budu etiketirani kao OCD, niti da budu povezani sa tradicionalnim političkim strankama.

107 <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=nt&year=2020> (Pristupljeno: 30. septembra 2020).

108 Maarten Lemstra, (2020). Policy Brief - The Destructive Effects of State Capture in The Western Balkans. EU Enlargement Undermined, The Hague, Clingendael Institute

Ovo pitanje poverenja može biti ključno. Da bi inicijative mladih bile pouzdanije i postizale rezultate, verovatno bi trebalo da budu inkluzivnije, šire i izgrađene na rešavanju problema do kojih je većini (mladih) stalo. Jedan od primera učesnika u FG, o tome kako su se mladi ljudi spontano aktivirali, pruža dobru ilustraciju: *Na primer, pre pet dana, počeli su da seku drveće u Glavnom parku u Pančevu (Srbija). Zbog inicijative grupe mladih ljudi, i mnogi drugi ljudi, građani, su izašli na ulice i zaustavili ih. Dakle, jedna ideja - da se zaustavi seča drveća u parku uspeła je da okupi ljude - mogli ste da vidite snimak desetogodišnjaka koji uklanjaju ograde (tamo gde je seča trebalo da se dogodi) - a niko ih ne prisiljava na to. Oni su slučajno u to vreme u parku i pridružili su se ideji jer ne žele da ga se odreknu. Veoma je teško pokazati ljudima šta to znači i koliko je važna njihova uloga u nekoj širokoj zajedničkoj inicijativi. Verujem da samo kada ljudi dožive nešto lično i vide da mogu da ostvare određeni uticaj, mogu istinski da razumeju oblike i mogućnosti za učešće i da mogu da imaju glas u mnogim stvarima i da se osećaju bolje.* Takođe, jedno od najvažnijih otkrića je da aktivizam, koji je neizbežan deo učešća mladih, jer se učešća ne dešavaju sama od sebe - zahteva angažovanje, postoji samo kada ga drugi podržavaju. Može biti, i u jednom trenutku jeste individualna aktivnost, ali da bi napredovao i bio efikasan, potrebna je podrška. Dakle, da dodamo: aktivizam je neizbežan deo učešća mladih, a učešća se ne dešavaju sama po sebi - ona zahtevaju kolektivni angažman.

Izgradnja mostova razumevanja između omladinskih grupa sa različitim interesima mogla bi biti način za izgradnju sveobuhvatnijih i širih inicijativa. Uspostavljanje mostova saradnje između različitih grupa moglo bi se dogoditi među mladima u svakom društvu, kao i širom regiona - na primer kroz regionalnu aktivnost koja je usredsređena na jedno pitanje do kojeg je ljudima, a ne samo mladima, u celom regionu stalo. Ovako osnažena povezanost između različitih omladinskih grupa mogla bi dovesti do veće podrške i solidarnosti. Kao što smo videli mnogo puta u istoriji regiona, posebno kada postoje *hibridni režimi ili zarobljene države*, ljudi ponekad preuzimaju brojne rizike da bi se borili za više demokratije i otvorenije društvo, a ti rizici se ublažavaju ili rešavaju ako postoji snažna povezanost - što je ključna nit u mreži podrške i solidarnosti.

Da bi se saznalo više o tome gde su razlike, o motivaciji za učešće ili o razlogu njenog nepostojanja i onome što ujedinjuje većinu mladih, potrebno je sprovesti više regionalnih istraživačkih studija:

1. Regionalni, godišnji „analitički izveštaj“ dizajniran da prati promene u trendovima ključnih vrednosti za koje se mladi zalažu, pitanja koja smatraju najhitnijim i njihove težnje - pružio bi bolje razumevanje kako regionalni i širi međunarodni događaji i dinamika utiču na motivaciju mladih i potencijale, i pružaju osnov za utemeljenje zajedničke aktivnosti i izgradnju koalicija.
2. Učešće u procesima donošenja odluka usko je povezano sa (političkim) aktivizmom. Učešće podrazumeva aktivno učestvovanje u procesu, pravo glasa i osećaj vlasništva nad procesom, kao i odgovornost za odluke koje se donose. Iako ne učestvuju toliko u donošenju odluka, mladi širom regiona su aktivni na različite načine. Ovo je bilo naročito vidljivo tokom vrhunca krize izazvane pandemijom COVID-19, u kojoj su se mnogi ljudi, uključujući mlade, solidarizovali sa starijima u svojim zajednicama. I u drugim krizama, poput onih kao što su masovne poplave koje su pogodile region (kao na primer u Bosni i Hercegovini, Srbiji, itd. 2014. godine), mladi su takođe pokazali visok nivo solidarnosti i bili spremni da pomognu, finansijski i na druge načine. Generalno, kako su filantropske donacije u porastu, i kako je sve više ljudi koji veruju da „Kad bi svako dao onoliko koliko bi mogao, ma koliko to malo bilo, mogla bi se prikupiti dovoljno velika suma koja bi doprinela promenama na bolje“, umesto „Obični građani mogu donekle pomoći, ali to nikada nije dovoljno“ i „Samo bogati pojedinci mogu dati dovoljno novca da donacije učine relevantnim“¹⁰⁹, bilo bi zanimljivo dalje istraživati da li u okviru ovog potencijala solidarnosti postoje potencijali za demokratsku transformaciju - da li ljudi koji veruju da puno malih pojedinačnih napora mogu učiniti dobro za čoveka ili zajednicu mogu krenuti ka uverenju da se društvo može promeniti na bolje ako mnogi ljudi ulože vreme, veštine i snagu volje da tu promenu učine mogućom.
3. Kao što je ranije rečeno, jedno od ograničenja ovog istraživanja je da bogati kvalitativni podaci o razumevanju i motivaciji potiču od predstavnika prilično male grupe mladih koji su već politički (u najširem smislu) aktivni kroz svoje političke ili organizacije civilnog društva, u svojim lokalnim zajednicama ili na nacionalnom nivou. Istraživanje mišljenja i stavova ove grupe bilo je neizbežno da bi se razumelo kako sistem funkcioniše, koji su alati koji im stoje na raspolaganju i šta oni misle o njima. Međutim, iako znamo da većina mladih u regionu nije aktivna u tom smislu, postoje ograničeni podaci o tome zašto nisu aktivniji, šta nedostaje da bi se više angažovali i učestvovali u donošenju odlukali barem izneli zahtev da budu priznati kao akteri procesa. Fokusrani pristup ovoj grupi koji kombinuje kvantitativni i kvalitativni pristup, mogao bi pružiti bolje razumevanje i možda predložiti načine za bolje i šire uključivanje mladih uopšte.

109 Vesić, Aleksandra, Momčilović, Tomas Bueno, Koeshall, Nathan (2019). Comparative Analysis of Public Opinion on Philanthropy in the Western Balkans, Belgrade, Catalyst Balkans. p. 50

4. Alati i oblici neformalnog učešća koje mladi koriste u početku su demokratskiji jer im nije potrebno određeno tehničko znanje ili stručno znanje o procesima razvoja politike. Obično su spontani, ponekad impulsivni ili ih čine stvari koje većina mladih koristi i kojima se igra, poput onlajn/IT alata, društvenih medija i slično. Budući da imaju veći demokratski ili inkluzivni potencijal, bilo bi zanimljivo istražiti ih dalje - šta ih čini manje ili više pogodnim za učešće mladih u regionu, zašto su privlačni, koje su njihove glavne karakteristike. Budući da su neformalni, ponekad nastali na licu mesta, fluidni, njihovo razumevanje i uključivanje može predstavljati izazov. Takođe, imajući u vidu da je većina njih zasnovana na internetu, važno je razumeti nedostatke i rizik koji je povezan sa njima. Dalje, bolje razumevanje ovih alata koje mladi koriste može da pruži dragocene uvide i moguća rešenja za demokratizaciju institucionalnih mehanizama za učešće mladih.
5. Na Zapadnom Balkanu postoje mehanizmi regionalne saradnje čiji je cilj povezivanje mladih i pružanje okvira za njihove aktivnosti isaradnju preko granice (one administrativne i fiktivne). Jedan od elemenata koji ovoj studiji najviše nedostaje je procena ovih mehanizama i tela, posebno u pogledu sagledavanja mera podrške u skladu sa potrebama mladih kao i analizu mogućnosti za unapređivanje saradnje i strukturnih veza, kako horizontalnih (regionalni aspekt) tako i vertikalnih (lokalni <----> nacionalni <----> regionalni).

ANEKS I – UPITNIK O PROCENI

1. Kojoj starosnoj grupi pripadate?
2. Da li ste:
 - a) Član političke stranke
 - b) Član organizacije civilnog društva ili član/aktivista u neformalnoj grupi
 - c) Radim u javnoj upravi (lokalnoj/nacionalnoj)
 - d) Javni funkcioner
 - e) Ostalo
3. Generalno, kakav je Vaš stav prema EU? Izrazite svoj stav na skali od 1 do 7, gde 1 znači da imate apsolutno negativan stav, a 7 znači da imate apsolutno pozitivan stav. Možete koristiti bilo koji broj na skali.
4. Kakav je Vaš stav prema pristupanju Vaše zemlje EU? Označite izjavu koja je najbliža Vašoj poziciji.
 - f) Bilo bi dobro da se moja zemlja pridruži EU
 - g) Nisam siguran
 - h) Bilo bi loše da se moja zemlja pridruži EU
 - i) Nije relevantno
5. Da li ste u poslednjih godinu dana lično (kao predstavnik organizacije ili u bilo kom drugom svojstvu) učestvovali u procesu donošenja odluka na nacionalnom i/ili lokalnom nivou? Pod učešćem u procesu donošenja odluka podrazumevamo učešće u radnim grupama, telima ili slično, u formulisanju nacrtu zakona, izradi strategija i planova, proceni efekata politike i slično?
Da
Ne
6. Kako biste ocenili svoje iskustvo u procesima donošenja odluka u Vašoj zemlji? Učešćem u donošenju odluka smatramo učešće u radnim grupama, telima ili slično, u formulisanju nacrtu zakona, izradi strategija i planova, proceni efekata politika i slično? Procenite svoje iskustvo pomoću skale od 1 do 7, gde 1 znači da svoje iskustvo procenjujete kao vrlo malo, a 7 kao prilično veliko. Možete koristiti bilo koji broj na skali.
7. Bez obzira na iskustvo, kako ocenjujete svoje znanje o učešću mladih u procesima donošenja odluka u Vašoj zemlji, bez obzira na vrstu učešća (donošenje politike, planovi ...) ili nivo (nacionalni, lokalni). Izrazite svoj stav na skali od 1 do 7, gde 1 znači da svoje znanje procenjujete kao veoma malo, a 7 kao prilično veliko. Možete koristiti bilo koji broj na skali.
8. Kog ste pola?
9. Koji je poslednji nivo obrazovanja koji ste stekli?
10. Gde ste rođeni?
 - a. U glavnom gradu
 - b. U nekom drugom gradu
 - c. U malom gradu/selu
11. U poređenju sa Vašom generacijom, u Vašoj zemlji, da li biste rekli da imate više, isto ili manje novca od ostalih? Razmislite o prosečnoj količini novca kojom raspolazete tokom meseca, bez obzira da li ste ga zaradili, da li Vam ga je neko dao, itd.
12. Koliko često ste učestvovali u grupnim video sastancima na platformi Zoom u poslednjih 6 meseci, bez obzira na temu i broj učesnika?
13. Kako ocenjujete internet vezu koju najčešće koristite? Izaberite opis koji je najbliži Vašem iskustvu:
 - j) Odlično, mogu bez problema da gledam video zapise, mogu lako da učestvujem u video pozivima, mogu brzo da preuzmem sadržaj sa interneta.
 - k) Pa, mogu da gledam video sadržaj sa manje problema, sa manje smetnji učestvujem u video pozivima, mogu da preuzmem sadržaj sa interneta umerenom brzinom.
 - l) Loše, mogu da gledam video zapise ali uz velike probleme, učestvujem u video pozivima sa velikim smetnjama, mogu sporo da preuzmem sadržaj sa interneta.
14. Ime i prezime:
15. Email:
16. Broj telefona:
17. Ime organizacije:

ANEKS II – VODIČ ZA INTERVJU

UVOD

- Objašnjenje principa diskusije u fokusnoj grupi i očekivanja od učesnika
- Garancije anonimnosti,
- Učesnici se ukratko predstavljaju u smislu starosti, interesovanja, aktivizma/pozadine i iskustva u NVO-a, mesta porekla....

UČEŠĆE - OPŠTE

- Kako razumete „učešće mladih“? Kako biste to definisali? Kako biste to opisali detetu od 10 godina?
- A „konsultativni proces“? Kako biste to definisali? Opet, kako biste to opisali, u nekoliko reči, detetu od 10 godina?
- „Proces donošenja odluka“? Ponovo objasnite što kraće i jednostavnije moguće.
- Kada kažete „omladina“, koga imate na umu? Svu omladinu, ili neku određenu omladinu? Zamislite jednu jedinu osobu koja bi mogla da predstavlja „omladinu“ - da li je to ona ili on? Koliko tačno ima godina? Gde ona živi? Kako se oseća? Šta su njegovi/njeni interesi? Težnje? Strahovi? Da li ga/je zanima njegova/njena lokalna zajednica/država/društvo?
- Generalno, koliko su mladi spremni da učestvuju u konsultativnim procesima/procesima donošenja odluka? Šta mislite, koje su teme/oblasti u kojima bi mladi trebalo da učestvuju? Postoje li određene teme koje mlade ne bi smele zanimati? Kakvo je Vaše iskustvo u vezi sa ovim temama – za koje su mladi više zainteresovani, a za koje manje? Zašto mislite da je to tako? Šta ih motiviše?
- Da li su se ove (dominantne) teme menjale tokom godina? Zašto mislite da je to tako?

UČEŠĆE – ALATI I OBLICI

- Kada govorimo o učešću - koji su oblici učešća mladih? Da li su institucionalni ili neformalni? Koji su po Vašem mišljenju bolji? Zašto? Postoje li okolnosti kada je neformalno bolje od institucionalnog? I obrnuto? Molim objasnite.
- Kako izgleda učešće mladih? Koji oblici učešća mladih su Vam poznati? Možete li opisati bilo šta detaljnije? I kako biste ocenili različite oblike - koji omogućavaju veće učešće od ostalih? Zašto mislite da je to tako?
- Šta ih čini participativnim? Da li je to dobro ili loše? Zašto tako mislite?
- Kojim alatima mladi raspolažu kako bi učestvovali u konsultativnim procesima? Koji su po Vašem mišljenju najbolji? Zašto? Po čemu je jedan bolji od drugog?
- Kako bi izgledao savršen alat i/ili mehanizam za učešće mladih? Šta ga čini savršenim? Molimo Vas da ga opišete. Postoje li neki dobri alati/mehanizmi koji su se ranije koristili, ali se više ne koriste? (ako je odgovor da) Zašto su dobri? Zašto mislite da se više ne koriste?
- (Ako niko ne pomene) Koje su dobre, a koje loše strane internet alata za učešće mladih? Sa kojima ste upoznati? Koje više volite, a koje ne volite? Zašto? Možete li navesti neke primere? Kako vidite da nove tehnologije generalno menjaju učešće? Koje su mogućnosti, a koje pretnje?
- Kakve ste uticaje/promene videli zbog omladine koja učestvuje u konsultativnim procesima? Da li mislite da naknade i/ili obrasci imaju bilo kakve veze sa promenama koje se događaju ili ne? Molim objasnite. Navedite primere.
- Kako mladi mogu promeniti način funkcionisanja participativnih/konsultativnih procesa?

UČEŠĆE - INSTITUCIJE

- Kako se institucije menjaju u Vašoj zemlji? Da li se uopšte menjaju? Ta činjenica da se one (ne) menjaju - da li je to dobro ili loše? Da li ste videli da se neki određeni aspekt menja tokom poslednje 1 do 3 godine? Da li je otvorenost jedan od tih aspekata ili ne? Kako vidite tu promenu u budućnosti?
- Kako institucije služe - vladi, građanima, političkim strankama ...? Da li se to vremenom menja? Da li institucije igraju ulogu koju biste želeli da igraju ili ne? Zašto je to tako?
- Generalno, kako biste opisali nivo otvorenosti institucija u Vašoj zemlji? Koliko imate poverenja u institucije? Zašto? Postoje li razlike ili ih sve gledate na isti način?
- Koji su tipovi institucija najpristupačniji u pogledu učešća građana? Postoji li razlika između zakonodavne i izvršne vlasti? Zašto? Da li vidite neke druge razlike?
Kako izgleda ta otvorenost? Navedite primer. Posebno prema mladim ljudima - postoje li razlike između otvorenosti za učešće građana i mladih? Koje institucije jesu, a koje nisu otvorene za učešće mladih? Zašto mislite da je to tako? Šta uopšte čini instituciju otvorenom ili ne?
- Kakva su Vaša iskustva sa (*lokalnim/nacionalnim*) institucijama? Koliko su otvorene? Da li su Vam poznate razlike između otvorenosti institucija na lokalnom i nacionalnom nivou? Zašto mislite da postoje razlike? Postoje li regionalne razlike (*unutar zemlje*)? Zašto je to tako?
- (*ako smatrate da ima dovoljno vremena*) Da li Vam je poznato do koje mere su institucije otvorene za učešće građana u drugim zemljama ZB6 (*navedite druge zemlje ako je potrebno*)? (*ako je odgovor da*) Sa kojim ste državama upoznati? Kakva je pozicija Vaše države u poređenju sa tim zemljama u pogledu otvorenosti institucija za učešće građana?

UČEŠĆE - RAZLOZI I MOTIVACIJA

- Zašto lično učestvujete u procesu donošenja odluka? Šta Vas motiviše? Šta Vas uzbuđuje? Kako se osećate zbog toga? Šta Vaši bliski prijatelji misle o Vašem učešću u konsultativnim procesima i/ili procesima donošenja odluka? Da li oni to odobravaju/podržavaju ili ne? Da li ih to zanima ili su ravnodušni? Šta je sa Vašim roditeljima? Šta je sa Vašim partnerom? Šta je sa Vašim komšilukom?
- Postoje li neke posebne teme koje Vas zanimaju? Zašto baš te? Zašto ne neke druge (navesti neke druge koje nisu pomenute)? Da li su se Vaši prioriteti i/ili interesi vremenom promenili? *ako je odgovor da* Kako to?
- Da li biste rekli da proaktivno tražite mogućnosti da učestvujete u tim procesima ili čekate da se prilike dogode? Zašto je to tako? (*za proaktivni pristup*) Možete li dati primer? Zašto ste delovali? Kakav je bio ishod? (*za pasivniji pristup*) Možete li dati primer? Zašto je to bio prilično pasivan pristup/zašto ste odlučili da sačekate? Kakav je bio ishod?
- Kada učestvujete u konsultativnom procesu - koga smatrate svojim protivnicima? Zašto je to tako? Kako se nosite sa tim?
- A šta je sa Vašim pristalicama? Zašto je to? Kako sarađujete sa njima?
Postoji li neko ko je ravnodušan? Da li pokušavate da ih uključite ili ne? Zašto?
Da li su se te uloge - protivnici, saveznici, oni ravnodušni, menjale iz jednog konsultativnog procesa u drugi? Ili tokom jednog takvog procesa? Šta se tačno promenilo? Zašto tako mislite?
- Postoje li konsultativni procesi na koje ste ponosni? Ukratko opišite cilj, instituciju domaćina, mehanizam? Zbog čega ste se osećali ponosno?

VREDNOSTI EU

- Vratimo se onom detetu od 10 godina od početka - kako biste mu objasnili šta je demokratija? Koje su ključne demokratske vrednosti? To dete je opet tu - odaberite jednu vrednost koja Vam se čini najvažnijom i objasnite mu je - kako neko praktikuje tu vrednost? Kako treba da je praktikuje celo društvo?
- Koja je Vaša osnovna vrednost? Kako praktikujete tu vrednost u svom svakodnevnom životu? Zašto je ta vrednost toliko važna?
- Koji je nivo razvoja demokratije u Vašoj zemlji? Da li ste zadovoljni tim nivoom ili ne? Zašto? Šta prvo treba poboljšati? Kojim aspektom ste zadovoljni? A šta je sa EU? Da li se Vaša zemlja kreće presporo, prebrzo ili pravim tempom ka EU?
- Šta EU ima, a što Vaša zemlja nema u pogledu vrednosti, prakse, mehanizama? Šta je prvo što biste želeli da se desi/dogodi u Vašoj zemlji, a da je karakteristično za EU? Šta još? Zašto je to važno?
- Ako biste morali da izaberete jedan grad u svojoj zemlji koji je „najevropskiji grad“, koji biste izabrali? Zašto? A koji je najmanje evropski? Zašto?
- Postoji li nešto u EU (u smislu vrednosti, prakse, mehanizama) što ne želite da vidite u svojoj zemlji? Zašto je to? Da li postoji nešto u Vašoj zemlji (vrednost, praksa, mehanizam) čega biste želeli da bude više u Vašoj zemlji?

UČEŠĆE MLADIH NAKON COVID19

- Kako se osećate u pogledu COVID19? Da li je to uticalo na Vas lično na bilo koji način (*razboleli ste se, izgubili nekoga, izgubili posao...*)? Da li je to uticalo na nekog od Vaših prijatelja, porodice?
- Koliko ste zadovoljni time kako je Vaša vlada, generalno, reagovala na to? Kako biste opisali tu reakciju? Podržavate li ograničenja u pogledu kretanja, ekonomije u Vašoj zemlji ... ili ne? U kojoj meri?
- Vodi se globalna debata o tome da li da se u vremenima krize poput COVID19 usredsredimo na očuvanje zdravlja stanovništva i gašenje/žrtvovanje ekonomije ili da održavamo ekonomiju u funkciji, uz rizik po zdravlje ljudi. Izgleda da postoje dobri argumenti za obe opcije. Kako se osećate zbog te dileme? Šta biste izabrali? Zašto?
- Imajući na umu globalnu, još uvek tekuću krizu COVID19, šta mislite da bi društva trebalo da rade - da se odluče za jače, jasnije rukovodstvo i centralizovaniju vlast ili da budu demokratskija i otvorenija? Šta biste voleli da vidite u Vašoj zemlji? Od ta dva, u kom pravcu mislite da treba da ide Vaša zemlja? Zašto? Ide li u tom pravcu ili ne?
- Razmišljanje o COVID19 - kako je to uticalo na bilo koji participativni/konsultativni proces mladih u kom ste možda učestvovali? Ili na druge slične procese koji su Vam poznati? A kako će u budućnosti, nakon COVID19 i uz koncept globalnih rizika od novih pandemija, izgledati učešće mladih u Vašoj zemlji? Hoće li se promeniti? Kako? Koji su neki od dobrih, a koji nekih od loših aspekata toga?

REZIME

- Reakcije na: temu, moderiranje, tehničke aspekte ...? Bilo kakva druga povratna informacija?
- Bilo šta važno u vezi sa učešćem mladih što smo propustili da pitamo.

ANEKS III – REFERENCE

- Albania in the Berlin process. (2016). *A Mapping and Comparative Assessment of Youth Organizations in the Western Balkans. An Insight to Youth Organizations and Youth Policy in Albania, Montenegro and Serbia.*
- Assembly of the Republic of Kosovo. (2009). *Law No. 03/L-145 on empowerment and participation of youth.*
- Beogradska otvorena škola. *Strateški okvir omladinske politike u Republici Srbiji- izazovi i perspektive.*
- CeSID. (2019). *Položaj i potrebe mladih u Republici Srbiji.* CeSID
- Dušanić, Srđan, Lakić, Siniša and Turjačanin, Vladimir. (2017). *Građansko i političko učešće mladih- psihološki pristup.* p. 94. Friedrich Ebert Stiftung. Banja Luka.
- European Commission. (2017). *Youth Wiki national description. Youth policies in the former Yugoslav Republic of Macedonia.*
- Feltes, Tilmann. (2013). *Youth and Democracy: The Promotion of Youth Participation by the International Community in Kosovo.* Security and Human Rights 24 (2013) 195–209. Martinus Nijhoff Publishers.
- Filipi, Gjergj. (2015). *Youth in Albania: Challenges in changing times.* Republic of Albania. Institute of Statistic.
- Galevski, Martin. (2019). *Socio-political participation of Youth in North Macedonia: Apathy, Optimism or Disappointment?* Westminster Foundation for Democracy.
- IDRA Team of authors. (2012). *Kosovo youth study. Forward looking grounded in tradition.* Friedrich Ebert Stiftung
- International Foundation for Electoral Systems. (2016). *The role of Youth in political entities in Kosovo.*
- Jašarević, Jasmin, Jevdić, Jugoslav. (2018). *Contribution of non-programme countries to EU Youth Wiki. Bosnia and Herzegovina Chapter II: Voluntary Activities.* Council of Europe.
- Jasarević, Jasmin. (2017). *Contribution of non-programme countries to EU Youth Wiki. Chapter I. Bosnia and Herzegovina: Youth Policy Governance.*
- Jusić, Marina, Lavrić, Miran, Tomanović, Smiljka. (2019). *Youth study Southeast Europe 2018/2019.* Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Kamberi, Geron, Çela, Alba. (2019). *Youth Study Albania 2018/2019.* Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Loka, Kreshnik. (2017). *Contribution of non-programme countries to EU youth Wiki. Chapter I: Albania youth policy governance.* Council of Europe.
- Maarten Lemstra, (2020). *Policy Brief - The Destructive Effects of State Capture in The Western Balkans. EU Enlargement Undermined,* The Hague, Clingendael Institute
- Ministarstvo prosvete Crne Gore, Ministarstvo sporta Crne Gore. (2016) *Strategija za mlade 2017-2021.*
- Popadić, Dragan; Pavlović, Zoran, Mihailović Srećko. (2018). *Mladi u Srbiji 2018/2019.* Friedrich Ebert Stiftung
- Potočnik, Dunja, Williamson Howard. (2015). *Youth policy in Serbia. Conclusions of the Council of Europe International Review Team.* Council of Europe

- Radoman, Marija. (2019). *Vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji-istraživanje 2019*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Hesinške sveske br. 38.
- Regional Cooperation Council. (2020). *Balkan Barometer. Public opinion-analytical report*. Sarajevo: Regional Cooperation Council
- Republic of Kosovo. Ministry of Culture, Youth and Sports. (2019). *Strategy for youth 2019-2023*.
- Rumbullaku, Oltion. (2019). *Youth study in Kosovo 2018/2019*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Stojanović, Boban, Ivković, Aleksandar. (2020). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih*
- Topalli, Irena. (2018). *Contribution of non-programme countries to EU youth Wiki. Chapter II: Voluntary activities*. Council of Europe.
- Topuzovska Latkovikj, Marija et al. (2019). *Youth Study North Macedonia 2018/2019*. Friedrich Ebert Stiftung.
- United Nations. (2016). *Voices of Youth. Research into youth in BiH. Dijalog za budućnost*.
- Vangeli, Anastas. (2019). *Public Opinion and Popular Narratives Ahead of the EU Council in Fall 2019*. China CEE institute.
- Vesić, Aleksandra, Momčilović, Tomas Bueno, Koeshall, Nathan (2019). *Comparative Analysis of Public Opinion on Philanthropy in the Western Balkans*, Belgrade, Catalyst Balkans.
- Westminster Foundation for Democracy. (2019). *Youth perception and attitudes towards politics in Montenegro*.
- ZAKON O MLADIMA. "Službeni list Crne Gore", br. 025/19 od 30.04.2019, 027/19 od 17.05.2019.

IMPRESSUM

IZDAVAČ

CRTA – Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost

Takovska 23, Beograd, Srbija

www.cрта.rs

office@cрта.rs

ZA IZDAVAČA

Raša Nedeljkov

DIZAJAN PUBLIKACIJE

Boris Cupać

www.refresh.rs

PREVOD NA SRPSKI JEZIK:

Adrijana Stojanović Vujević

Beograd, oktobar, 2020.

Ovu publikaciju priredio je Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost CRTA u okviru projekta **Mladi Balkana za Evropu**, koji finansira EU, a sprovodi 14 partnera:

Fondacija Centar za demokratiju, kao vodeći partner, Asocijacija agencija lokalne demokratije (ALDA), ALDA Skoplje, Agencija lokalne demokratije Subotica, Agencija lokalne demokratije Crna Gora, Agencija lokalne demokratije Mostar, Agencija lokalne demokratije Prijedor, Kosovska agencija lokalne demokratije, Agencija lokalne demokratije za centralnu i južnu Srbiju, Agencija lokalne demokratije Zavidovići, Agencija lokalne demokratije Albanija, CRTA, Omladinski akt Albanija i SODEM Turska

Ova publikacija je sačinjena uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Centra za istraživanje, transparentnost i odgovornost – CRTA, i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

